

नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास (Origin and Development of Nepali Language)

उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय
मानविकी विद्याशाखा
फो नं. 0५9४6-२6११२२, २6११२३
टोल फ्री नं. १800१80४0२५
ई-मेल info@uou.ac.in
<http://uou.ac.in>

अध्ययन परिषद्

प्रोफेसर एच. पी. शुक्ल निदेशक, मानविकी विद्याशाखा उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय	डा राकेश चन्द्र रायल एसोसियट प्रोफेसर पत्रकारिता एवं मीडिया अध्ययन विद्याशाखा, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय
प्रोफेसर दिवाकर प्रधान विभाग प्रमुख, भारतीय भाषा विभाग काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, बनारस	डा. राजकुमार छेत्री सहायक-अध्यापक, नेपाली विभाग दार्जिलिङ्ग सरकारी महाविद्यालय, दार्जिलिङ्ग, पश्चिम बङ्गाल

विषयवस्तु विशेषज्ञ

डा. खगेन शर्मा गुवाहाटी विश्वविद्यालय
--

पाठ्यक्रम संयोजन

डा राकेश चन्द्र रायल एसोसियट प्रोफेसर पत्रकारिता एवं मीडिया अध्ययन विद्याशाखा, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय
--

एकाइ लेखक

१	नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास-प्राथमिक चरण	डा. गोमा देवी शर्मा, पी.जी.टी. आर्मी पब्लिक स्कुल, नारेङ्गी, गुवाहाटी, असम
२	नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास-माध्यमिक चरण	डा. गोमा देवी शर्मा, पी.जी.टी. आर्मी पब्लिक स्कुल, नारेङ्गी, गुवाहाटी, असम
३	नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास-आधुनिक चरण	डा. गोमा देवी शर्मा, पी.जी.टी. आर्मी पब्लिक स्कुल, नारेङ्गी, गुवाहाटी, असम
४	नेपाली वर्णविन्यास विमर्श	डा. खगेन शर्मा, अध्यापक, आधुनिक भारतीय भाषा र साहित्य अध्ययन विभाग, गुवाहाटी विश्वविद्यालय, गुवाहाटी
५	पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिहरू	ढाकाराम काफ्ले, बी.एन. डिग्री कलेज, शोणितपुर, असम

6	शब्द निर्माण पद्धति	डा.नारायण गढतौला, अध्यापक, केन्द्रिय नेपाली विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौँ, नेपाल
7	पद सङ्गति	डा.मीरा प्रधान, सह प्राध्यापक, नेपाली तथा आमसञ्चार विभाग, जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस, कुलेश्वर, काठमाडौँ
8	शब्द विचार	डा.खगेन शर्मा, अध्यापक, आधुनिक भारतीय भाषा औ साहित्य अध्ययन विभाग, गुवाहाटी विश्वविद्यालय, गुवाहाटी

पाठ्यक्रम सम्पादन

डा खगेन शर्मा

प्रकाशन वर्ष – अक्टोबर २०२१

कपिराइट- उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय

संस्करण- पहिलो

प्रकाशक- कुलपति, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय, हल्दवानी-२६३१३९(नैनिताल)।

(यो सामग्रीको कुनै पनि अंश उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालयको लिखित अनुमतिबिना कुनै पनि रूपमा अथवा मिमियोग्राफी एवम् चक्रमुद्रणद्वारा वा अन्य उपायले पुनः प्रस्तुत गर्ने अनुमति छैन।)

अनुक्रम

एकाइ संख्या	एकाइको नाम	पृष्ठ सख्या
०१	नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास-प्राथमिक चरण	
०२	नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास-माध्यमिक चरण	
०३	नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास-आधुनिक चरण	
०४	नेपाली वर्णविन्यास विमर्श	
०५	पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिहरू	
०६	शब्द निर्माण पद्धति	
०७	पद सङ्गति	
०८	शब्द विचार	

एकाइ १

नेपाली भाषाको प्रारम्भिक चरण-प्रारम्भदेखि सन् १४०० सम्म

एकाइ संरचना

१. प्रस्तावना
 २. उद्देश्य
 ३. नेपाली भाषाको उत्पत्ति
 ४. नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि
 ५. नेपाली भाषाको काल विभाजन
 ६. प्रारम्भिक चरण
 ७. निष्कर्ष
 ८. थप अध्ययनका लागि सन्दर्भ सामग्री
१. प्रस्तावना

कुनै पनि भाषाको विषय अध्ययन गर्दा सो भाषाको उत्पत्ति र विकासको अध्ययन गर्ने परम्परा छ। कुन भाषा परिवार वा वंशको हो भन्ने जानकारी पाउन सो भाषाको इतिहास र लगातार के कसरी भाषा प्रयोगमा आउँदै गयो भन्ने बुँदा मफकय हुन जान्छ। यस पाठमा सो विषयको अध्ययन गरिएको छ। यहाँ इस्वी र कतै कतै विक्रम संवद पनि प्रयोग गरिएको छ। विक्रम संवदलाई सन्तावन्न घटाउँदा इस्वी सन् भनेर बुझिने कुरा पहिलै भनिसकिएको छ।

२. उद्देश्य

- २.१. यस एकाइबाट विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको पृष्ठभूमिबारे जानकारी प्राप्त गर्ने छन्।
- २.२. नेपाली भाषा कुन भाषा परिवारबाट विकसित भएको हो भन्ने जानकारी प्राप्त गर्ने छन्।
- २.३. नेपाली भाषाको प्रारम्भिक चरणबारे जानकारी पाउने छन्।

२.४. भाषा विकासको प्रारम्भिक चरणमा देखापरेका सामान्य र भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरूको ज्ञान प्राप्त गर्ने छन्।

३. नेपाली भाषाको उत्पत्ति

नेपाली भाषा भारतीय आर्यभाषा परिवारको एउटा भाषा हो। यो नेपाल देशको राजभाषा र राष्ट्रभाषा, सिक्किमको राजभाषा, पश्चिम बङ्गालमा सह-राजभाषाको रूपमा प्रतिष्ठित भाषा हो। यो भारतीय संविधानको आठौं अनुसूचीमा स्थान प्राप्त भाषाहरूमध्ये एक हो। भारतका अन्य राज्य जस्तै- पश्चिम बङ्गाल, सिक्किम, मिजोराम, असम, मेघालय, मणिपुर, अरुणाचल प्रदेश, उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, दिल्ली, झारखण्ड र उत्तराखण्ड आदि राज्यमा नेपाली भाषा बोल्ने मानिसहरू ठुलो सङ्ख्यामा बसोवास गर्दछन्। वर्तमानमा भारतका अन्य राज्यहरूमा पनि केही अंशमा नेपाली भाषीहरूको उपस्थिति छ। भुटान, म्यानमार लगायत विश्वका थुप्रै देशहरूमा पनि नेपाली भाषा बोलिन्छ।

नेपाली भाषालाई पनि भाषाका विद्वानहरूले अन्य आधुनिक आर्य भाषा सरह संस्कृत भाषाको एउटा सन्तान मानेका छन्। यो भारोपीय (इन्डो-युरोपियन) वा आर्यभाषा परिवारको एउटा सदस्य हो। यो यस परिवारको आर्यइरानी शाखाबाट संस्कृत, पाली, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषा हो। भाषाविद् जर्ज ग्रियर्सन, सुनीतिकुमार चटर्जी र महानन्द सापकोटा जस्ता महान् विद्वान्-हरूले नेपाली भाषालाई प्राकृत अपभ्रंशका विविध रूपहरूमध्ये खस-प्राकृतबाट विकसित भएको एउटा आधुनिक आर्यभाषा मानेका छन्।

संस्कृत भाषाको समय लगभग १५०० इस्वी पूर्वदेखि ५०० इस्वी पूर्वसम्म मानिएको छ। यो समय अवधिमा संस्कृत बोलचालको भाषा थियो। संस्कृत भाषाका पनि दुइटा रूप प्राप्त हुन्छन्- वैदिक संस्कृत र लौकिक संस्कृत। वैदिक संस्कृतमा वेद-वेदाङ्ग जस्ता वाङ्मयको रचना भयो र लौकिक संस्कृतमा वाल्मीकि, व्यास, भास, अश्वघोष, कालिदास आदिले रचनात्मक साहित्य लेखेको पाइन्छ। यस कालमा संस्कृत मानक भाषा भए तापनि तीनवटा क्षेत्रीय बोलीहरू-पश्चिमोत्तरी, मध्यदेशी र पूर्वी विकसित हुँदै गएका थिए भन्ने विद्वान्-हरूको भनाइ छ।

संस्कृतकालीन बोलचालको भाषा ५०० इस्वी पूर्वसम्ममा धेरै विकसित भइसकेको कुरा थाहा लाग्छ। यसलाई पाली भाषा भनियो। यसको समय ५०० इस्वी पूर्वदेखि पहिलो इस्वी

वर्षसम्म मानिएको छ। यसै भाषामा बौद्ध ग्रन्थहरूको रचना भएको पाइन्छ। यस बेला परिनिष्ठित पाली भाषासँगै चार क्षेत्रीय बोलीहरू- पश्चिमोत्तरी, मध्यदेशी, पूर्वी र दक्षिणी विकसित हुँदै गएका थिए।

प्रथम इस्वी वर्षसम्म आइपुग्दा बोलचालको भाषाको स्वरूपमा धेरै परिवर्तन भयो र इसाको प्रथम वर्षदेखि लिएर ५०० वर्षसम्म एउटा बोलीको क्षेत्र व्यापक रूपमा विकसित भएर यसले जनव्यवहारको स्थान लियो। यसरी जुन भाषा व्यापक रूपमा विकसित भयो त्यसलाई प्राकृत भनियो। यसै भाषामा जैन धर्मका ग्रन्थहरू लेखिए। यस समयमा पनि थुप्रै क्षेत्रीय बोलीहरू विकसित भएको पाइन्छ। यस्ता बोलीहरूमा शौरसेनी, पैशाची, ब्राचड, महाराष्ट्री, मागधी र अर्धमागधी प्रमुख छन् जसलाई प्राकृत अपभ्रंश भनेर चिनिन्छ।

प्राकृतबाट विकसित अपभ्रंश भाषाको समय मोटामोटी इस्वी सन् ५०० देखि १००० वर्षको बिचमा रहेको पाइन्छ। स्वयंभू, पुष्पदंत, धनपाल, कनकामर, सरहपा, कन्हपा, हेमचन्द्र आदिका रचनाहरू अपभ्रंशमा लेखेको पाइन्छ। अपभ्रंशबाट थुप्रै भाषा र बोलीहरूको जन्म भएको पाइन्छ। ग्रियर्सन जस्ता विद्वान्-हरूले तल लेखिएका आधुनिक भाषा-उपभाषाहरूको जन्म अपभ्रंशबाट भएको कुरा बताएका छन् -

अपभ्रंश	आधुनिक भाषा उपभाषा
शौरसेनी	पश्चिमी हिन्दी, राजस्थानी, पहाडी, कुमाउँनी, गुजराती
पैशाची	लहन्दा, पञ्जाबी
ब्राचड	सिन्धी
महाराष्ट्री	मराठी
मागधी	बिहारी, बाङ्गला, उडिया, असमिया
अर्धमागधी	पूर्वी हिन्दी

डा. भोलानाथ तिवारीले नेपाली भाषालाई खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको भाषा मानेका छन्। खस अपभ्रंशबाट नेपाली साथै गढवाली, कुमाउनी, कश्मीरी, जौनसारी, सिरमौरी, कहलुरी, कुल्लई जस्ता अन्य भाषाहरू पनि विकसित भएको पाइन्छ जसलाई पहाडी हिन्दी भनेर जानिन्छ।

भाषाका विद्वान्-हरूले शौरशेनीबाट विकसित **पहाडी** भाषा नै खस भाषाको श्रोत हो भन्ने प्रमाण दिने प्रयास गरेका छन् भने डा. भोलानाथ तिवारीले **खसलाई** स्वतन्त्र अपभ्रंश र पहाडी हिन्दीकी जननी मानेका छन्।

भाषा अन्वेषक जर्ज ग्रियर्सनले पहाडी भाषालाई तीन भागमा बाँडेका छन्-

१. पूर्वी पहाडी- नेपाली (खस)

२. केन्द्रिय पहाडी- गढवाली र कुमाउनी

३. पश्चिमी पहाडी- कश्मीरी, जौनसारी, सिरमौरी, कहलुरी, कुल्लई, काङ्गडी आदि।

खस भाषा वर्तमान नेपाली भाषाको पूर्व रूप

जर्ज ग्रियर्सन, डा. सुनीतिकुमार चटर्जी, चूडामणि बन्धु, बल्लभमणि दाहाल जस्ता विद्वान्-हरूले अध्ययनको आधारमा पूर्वी पहाडी भाषालाई खसहरूको भाषा भनेका छन्। यसै आधारमा नेपाली भाषालाई खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको मानिन्छ। भारतका प्राचीन ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको **खस** शब्दले नेपाली भाषा खस प्राकृतबाट विकसित भएको भाषा हो भन्ने तथ्यलाई प्रमाणित गर्ने दरिलो आधार प्रदान गर्दछ।

संस्कृत साहित्यमा खस (खश, खष, खशीर) शब्दको प्रयोग पाइन्छ। **महाभारत**मा युधिष्ठिरलाई उपहार दिनेहरूमा खस, पारद, पुलिन्दा जस्ता जातिहरू थिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ। **हरिवंश पुराण**मा राजा सगरले खसहरूसँग युद्ध गरेर विजय पाएको उल्लेख पाइन्छ। **मार्कण्डेय पुराण**मा खसलाई पहाडी जाति भनिएको छ यसका साथै यिनीहरू उत्तर पश्चिमी प्रान्ततिर पसेको उल्लेख गरिएको छ। भरत मुनिको **नाट्यशास्त्र** र बराहमिहिरको **बृहत्संहिता**मा पनि खस जाति र खस भाषाको उल्लेख गरिएको छ।

नेपाली भाषाको अस्तित्व प्राचीनकालदेखि नै हिमाली प्रदेशमा रहेको कुरा विद्वान्-हरूले स्वीकार गरेका छन्। यस प्रदेशमा बोलिने खस भाषा नै आधुनिक नेपालीको प्राचीन रूप मानिन्छ। प्राचीन इतिहास अनुसार तिब्बत, पश्चिमी नेपाल, र वर्तमान भारतका केही प्रान्तहरूमा खसहरूको अस्तित्व थियो। यसलाई **खारी प्रदेश** भनिन्थ्यो। **खारी प्रदेश**को उत्तरी क्षेत्रलाई **जडान** र दक्षिणी क्षेत्रलाई **खसान** भनिन्थ्यो। **जडान**मा नागवंशीहरूको र **खसान**मा आदित्य वंशीहरूको राज थियो। **जडान**मा बढी मात्रामा भोट-बर्मेली भाषा बोलिन्थ्यो भने **खसान**मा **खस भाषा** जनव्यवहारको भाषा थियो। यसै प्रदेशबाट कतिपय खसहरू हिमाली पश्चिम भेकतिर सरुवा हुँदै नेपालमा प्रवेश गरे र केही महाकाली अञ्चल पार गरेर कर्णालीतिर आएर बसे।

खारी प्रदेशबाट कर्णालीतिर पस्नेहरूमा नागराज खस (जसलाई जावेश्वर पनि भनिन्छ) बडो प्रतापी थिए। उनले मध्य हिमालयस्थित जुम्ला राज्यमाथि आक्रमण गरेर युद्धमा त्यहाँका राजालाई हराए। जुम्लापछि थुप्रै प्रान्तहरू जितेर नागराजले आफ्नो राज्यमा मिलाए। यसरी पश्चिम नेपाललाई केन्द्र बनाएर उनले विस्तारै एउटा विशाल खस साम्राज्य खडा गरे। उनले सिञ्जालाई आफ्नो राजधानी बनाए। उनको राज्य मध्य हिमालयमा जुम्ला, पूर्वमा गण्डकी नदी, पश्चिममा कुमाउँ-गढवाल, दक्षिणमा तराई र उत्तरमा तिब्बत, मानसरोवरको पूर्वस्थित मायुम दर्रासम्म फैलिएको थियो। नागराजका उत्तराधिकारी मल्ल राजाहरूले पनि खस साम्राज्यको सिमाना बढाएर अझ व्यापक बनाएका थिए। यसरी कर्णाली प्रान्तमा एउटा विशाल खस साम्राज्य अस्तित्वमा आयो। सिञ्जा राज्यको राजभाषा हुन पुगेपछि खस भाषालाई सिञ्जाली भाषा भनियो। राज्यको सिमाना बढ्दै जाँदा भाषाको क्षेत्र पनि विस्तृत हुँदै गयो। यसरी यो विस्तारै पूर्वी नेपालतिर पनि फैलिएको बुझिन्छ। यस समयमा संस्कृत र पाली भाषाको पनि प्रचलन भएको कुरा इतिहासबाट थाहा लाग्छ। जनसाधारणले बढी मात्रामा खस (सिञ्जाली) बोल्ने र राज्यको राजकाजको भाषा पनि खस हुनाले नेपालको पश्चिमी भेक खस भाषा र खस संस्कृतिको केन्द्र बन्न पुग्यो। नागराजले पश्चिम नेपालमा स्थित सिञ्जालाई आफ्नो राजधानी बनाए। सिञ्जा राज्यमा बोलिने भाषा भएकाले खस भाषालाई **सिञ्जाली भाषा** भनियो।

खस साम्राज्यको अस्तित्व इस्वीको दशौं शताब्दीदेखि लिएर चौधौं शताब्दीसम्म मानिएको छ। चौधौं शताब्दीमा विशाल खस साम्राज्य फुटेर ससाना ४६ वटा स्वतन्त्र राज्यमा बाँडियो जसलाई नेपालको इतिहासमा बाइसे र चौबिसे राज्य भनेर जानिन्छ। यसरी खस शासकहरूले हाराहारी ४०० वर्षसम्म राज गरेको थाहा लाग्छ। खस साम्राज्य विघटित भएपछि लामो समयसम्म स्वतन्त्र राज्यहरूमा बेग्लाबेग्लै राजाहरूले शासन गरे। राज्य टुक्रिएपछि विस्तारै सिञ्जाली भाषा पनि बेग्लाबेग्लै भाषिकाहरूमा बाँडिएको देखिन्छ। पछि शाहवंशी गोर्खा राजाहरूले ४६ वटा राज्यमा विघटित जम्मै राज्यहरूलाई एकीकरण गरेर गोर्खा साम्राज्य खडा गरेको पाइन्छ। यसरी पश्चिमी नेपालको कर्णाली प्रान्तमा लगभग ४०० वर्षसम्म खस साम्राज्यको अस्तित्व रहेको कुरा इतिहासबाट थाहा लाग्छ।

नेपाली भाषाले पाएका विभिन्न नामहरू

प्रारम्भदेखि लिएर वर्तमानसम्मको दीर्घ यात्रावधिमा नेपाली भाषाले थुप्रै नामहरू प्राप्त गरिसकेको छ। जस्तै- खस कुरा वा खस भाषा, सिञ्जाली भाषा, पर्वते भाषा, गोर्खा भाषा वा गोर्खाली भाषा र नेपाली भाषा।

खस प्रदेशमा बोलिने भाषा हुनाले यसलाई प्रारम्भमा खस भाषा वा खसकुरा भनियो। सिञ्जा राज्यको राजकाजको भाषा भएपछि फेरि यसलाई सिञ्जाली भाषा भनियो। पर्वत राज्यमा बोलिने भाषा हुनाले यसलाई पर्वते (पहाडिया) भाषा पनि भनियो। विशाल गोर्खा राज्यको राजभाषा बन्न पुगेपछि यसले गोर्खा भाषा/ गोर्खाली भाषा को नाम पायो। आधुनिक कालमा आएर यसले नेपाली नाम प्राप्त गर्‍यो। यस भाषाले नेपाली नाम पाउनपछि एउटा लामो पृष्ठभूमि रहेको छ। नेपाल देशमा जन्मिएको यस भाषालाई नेपाली नामकरण गर्न भारतले विशेष भूमिका खेलेको देखिन्छ। भारतमा नेपाली भाषा फैलिनमा सुगौली सन्धि (१८१४-१६) को ठुलो भूमिका छ। जसको अध्ययन हामी भाषाका चरणहरू अन्तर्गत गर्ने छौं।

नेपाली भाषा अध्ययन गर्ने नेपाली विद्वान्-हरू

कुनै पनि भाषाको इतिहास कति लामो छ, यसले समय-समयमा के कस्ता नामहरू हासिल गर्‍यो, यसमा के कस्ता विशेषताहरू छन्, यसको व्यवहार क्षेत्र कति ठुलो छ भन्ने कुराको पत्ता लगाउनका लागि यसको खोज-अनुसन्धान र अध्ययन गर्ने आवश्यकता हुन्छ। नेपाली भाषाको अध्ययनमा थुप्रै विद्वानहरूको योगदान रहेको छ। सन् १९२८ ब्रेन हुटन हडसन नाम गरेका अङ्ग्रेज व्यक्ति नेपालमा इस्ट इन्डिया कम्पनीका रेजिडेन्ट थिए। उनी भाषाहरूको विषयमा जानकारी लिन बढी रुचाउँथे। उनले नेपालमा बेलिने भाषाहरूको अध्ययन गरेर यस विषयमा सन् १९७४ मा एउटा ग्रन्थ लन्डनबाट प्रकाशित गरेको पाइन्छ। यसमा उनले नेपालमा बोलिने तेरहवटा बोलीको उल्लेख गरेका छन्।

धेरै जना अध्येताहरूले नेपाली भाषा-साहित्यको अध्ययन गरेर पुस्तकहरू लेखेका छन्। यस्ता विद्वान् र कृतिहरूमा प्रा.बालकृष्ण पोखरेलको नेपाली भाषा र साहित्य (१९६४), डा. चूडामणि बन्धुको नेपाली भाषाको उत्पत्ति (१९६८), हर्षनाथ भट्टराईले लेखेको नेपाली भाषा

र साहित्य (१९६३), डा. ईश्वर बरालको सयपत्री (१९७२), ताना शर्माको नेपाली साहित्यको इतिहास (१९६९), डा. कुमारप्रधानको अ हिस्ट्री अफ नेपाली लिटरेचर (१९८४) प्रमुख छन्। यी बाहेक अरू पनि थुप्रै भारत र नेपालका विद्वान्-हरूले पनि यस क्षेत्रमा खोजमूलक काम गरिसकेका छन्। जम्मै विद्वान्-हरूले नेपाली भाषाको अध्ययन विश्लेषण गर्दै नेपाली भाषाको इतिहास लेखे प्रयास गरेका छन्।

माथि उल्लेख गरिएको अंशमा स्मरण गर्न योग्य बिन्दुहरू:-

क. नेपाली भाषा भारतीय-आर्य परिवारको एउटा भाषा हो।

ख. यो संस्कृत भाषाको एउटा सन्तान हो।

ग. नेपाली भाषाको उद्गम खस प्राकृत हो।

घ. खस भाषा वा खसकुरा, सिञ्जाली भाषा, पर्वते भाषा, गोर्खा वा गोर्खाली भाषा, नेपाली भाषाका विभिन्न नामहरू हुन्।

ङ. भारतमा नेपाली भाषा फैलिने एउटा मुख्य कारण सुगौली सन्धि हो।

च. भारतको संविधानमा नेपाली भाषा अन्तर्भुक्त हुने मुहूर्तमा अर्थात् २० अगस्त १९९२ का दिन लोक सभामा राखिएको प्रस्तावमा भारतका तत्कालीन गृहमन्त्री एस.बी. चोहानले स्टेटमेन्ट अफ अबजेक्ट एन्ड रिजन्समा नेपाली भाषालाई गोर्खा भाषा, गोर्खाली, गोर्खी, गोर्खिया, खस कुरा पनि भनेर जानिन्छ भनेको पाइन्छ। तर भारतको संविधानको ७१औँ संशोधन ऐन १९९२ का अनुसार ३१ अगस्त १९९२ का दिन भारतका राष्ट्रपतिले हस्ताक्षर गरेको भारतको राजपत्र (२.C)मा नेपाली भाषा लेखेको देखिन्छ। यो राजपत्रलाई भारत सरकारका सचिव के एल मोहनपुरियाले १ सेप्टेम्बर १९९२ का दिन सार्वजनीन गरेका हुन्।

आफ्नो प्रगतिको जाँच गर्नुहोस् -

प्रश्न १. संस्कृत, पाली र प्राकृत भाषाको क्रमिक विकासको विषयमा एउटा अनुच्छेद लेख्नुहोस्।

प्रश्न २. नेपाली भाषालाई खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको भाषा हो भनेर कुन आधारमा भन्न सकिन्छ?

प्रश्न ३. नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने कुनै पाँच विद्वान र उनीहरूले लेखेका भाषा विषयक ग्रन्थहरूको नाम लेख्नुहोस्।

नेपाली भाषाको पहिलो नमुना

आजसम्मको खोज-अनुसन्धानमा देखापरेका तथ्यहरूअनुसार नेपाली भाषाको सबैभन्दा पुरानो नमुना पश्चिम नेपालको दुल्लू भन्ने ठाउँमा भेटिएको शिलालेखमा पाइएको छ। यसलाई त्यहाँका तत्कालीन राजा दामुपालले सन् ९८१ मा उत्कीर्ण गराएका थिए। यसमा देवनागरी लिपिमा लेखेको लेखोट स्पष्ट रूपमा देख्न पाइन्छ। यस तथ्यबाट इस्वीको दशौं शताब्दीसम्म नेपाली भाषा आफ्नो अस्तित्वमा आइसकेको थियो र यो राजभाषाको रूपमा स्वीकृत भइसकेको थियो भन्ने कुरा थाहा लाग्छ। इतिहासको यस बिन्दुबाट लिएर नेपाली भाषा थुप्रै रूपहरूमा ढल्दै वर्तमानसम्म आइपुगेको छ। यसलाई विविध रूपमा ढाल्नका लागि थुप्रै राजनैतिक, सामाजिक, वैज्ञानिक, धार्मिक घटनाहरूले कारक तत्वको भूमिका खेलेका छन्।

४. नेपाली भाषाको काल-विभाजन

प्राकृतबाट विकसित अपभ्रंश भाषाहरूको समय मोटामोटी इस्वी सन् ५०० देखि एक हजार वर्षको बिचमा रहेको पाइन्छ। आधुनिक आर्यभाषाहरूको समय पनि सन् १००० देखि यता नै भएको पाइन्छ। यसरी आजसम्मको खोज अनुसन्धानको आधारमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति इस्वीको एक हजारवर्ष अघि नै भएको प्रमाणित हुन्छ। नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई थुप्रै विद्वान्-हरूले अध्ययन गर्ने प्रयास गरेका छन्। सबैलाई अध्ययन गरेर यहाँ मध्यम मार्ग अनुसरण गर्दै हामी यसलाई निम्नलिखित तीन चरणहरूमा विभाजित गरेर अध्ययन गर्ने प्रयास गर्नेछौं -

४.१ प्रारम्भिक चरण - सन् ९८१ देखि सन् १४०० सम्म

४.२. मध्यकालीन चरण- सन् १४०१ देखि सन् १९०० सम्म

४.३. आधुनिक चरण- सन् १९०१ देखि वर्तमानसम्म

५. प्रारम्भिक चरण- सन् १४०० सम्म

नेपाली भाषाको उत्पत्ति शीर्षक अंशमा उल्लेख गरिएको भारोपीय भाषाहरूको विकासक्रमलाई हेर्दा नेपाली भाषाको प्रारम्भिक चरण पालीपछि प्राकृत अपभ्रंशको विकास काल थियो र खस पनि प्राकृतबाट विकसित अपभ्रंशहरूमध्ये एक हो। नेपाली भाषाको

प्रारम्भिक चरणमा हामी नेपाली भाषाको प्रारम्भिक रूप **खस अपभ्रंश**को विकास यात्राबारे जानकारी लिने छौं।

खस भाषाको केन्द्र वर्तमान नेपालको पश्चिमी भूभागमा पर्ने कर्णाली क्षेत्र थियो। खारी प्रदेशबाट आएका नागराज खसले सिञ्जालाई राजधानी बनाएर विशाल खस साम्राज्य खडा गरेका थिए। नागराजका उत्तराधिकारीहरूले पनि खस साम्राज्यको विस्तार गरेको थाहा लाग्छ। खस राजाहरूको प्रशासनिक भाषा खस थियो तर राजदरबारमा पाली र संस्कृतलाई पनि सम्मान प्राप्त थियो भन्ने जानकारी इतिहासबाट पाइन्छ। खस राजाहरूले लगभग ४०० वर्षसम्म राज गरेको जानकारी पाइन्छ। इतिहासमा जम्मा १८ जना खस राजाहरूको उल्लेख पाइन्छ। यसरी इतिहासको यो कालखण्ड खस भाषाको पनि विकास र प्रसारको समय थियो। खस राज्यको विस्तारसँगै यो भाषा विस्तारै पूर्वी नेपाल र वर्तमान भारतको गढवाल प्रान्तसम्म फैलिएको देखिन्छ।

लामो समयसम्म प्रचलनमा रहे तापनि ऐलेसम्म खस भाषामा कुनै ग्रन्थ लेखिएको प्रमाण फेला परेको छैन। यस समयमा खस भाषालाई बोलचाल र प्रशासनिक कार्यका रूपमा प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ। विभिन्न राजाहरूले जारी गरेका शिलालेख, ताम्रपत्र र कनकपत्रहरू यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। यस्ता अभिलेखमा तत्कालीन खस भाषाको नमुना देख्न पाइन्छ।

नेपाली भाषाको प्रारम्भिक काललाई शिलालेखकाल वा ताम्रपत्रकाल पनि भन्न सकिन्छ। विभिन्न राजाहरूले जारी गरेका घोषणाहरू यस्ता अभिलेखको रूपमा अङ्कित भएको पाइन्छ। यस्ता अभिलेखमा वर्तमान नेपाली भाषाको नमुना प्राप्त भएकाले विद्वान्-हरूले यिनैलाई नेपाली भाषाको प्रचीनतम् नमुनाको रूपमा स्वीकार गरेका छन्।

आजसम्मको खोज अनुसन्धानअनुसार नेपाली भाषाको प्रथम नमुना पश्चिम नेपालको **दुल्लु** नामक स्थानमा प्राप्त शिलालेखमा पाइन्छ। यसलाई त्यहाँका तत्कालीन राजा दामुपालले सन् ९८१ मा उत्कीर्ण गराएका थिए भन्ने विद्वान्-हरूको भनाइ छ। यो देवनागरी लिपिमा कुँदिएको छ।

यस कुराले इसाको दसौं शताब्दीसम्म खस भाषा जनसम्पर्क भाषाका रूपमा खस अधिराज्यमा स्थापित भइसकेको थियो भन्ने कुरा थाहा लाग्छ। हिन्दी लागायत अन्य आधुनिक आर्य भाषाहरूको समय पनि लगभग एक हजार इस्वीदेखि प्रारम्भ भएको मानिन्छ।

दुल्लुको शिलालेखसँगै धेरै अरु थुप्रै ताम्रपत्र र कनकपत्र पनि प्राप्त भएका छन् जसमा देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषाको राम्रो नमुना देख्न पाइन्छ। यस्ता अभिलेखहरूमा

राजा आदित्य मल्लको ताम्रपत्र (सन् १३२१), पुण्यमल्लले जारी गरेको ताम्रपत्र (सन् १३२८, १३३६, १३३७), पृथ्वीमल्लको अभिलेख (सन् १३५६) एवं ताम्रपत्र (सन् १३५८), अभयमल्लको ताम्रपत्र (सन् १३४६), कल्याण नरेश बालीराजको अभिलेख (सन् १३९८), राजा मलयबमद्वारा जारी ताम्रपत्र (सन् १३८९) प्रमुख छन्।

नेपाली भाषाको विकास यात्राको प्रारम्भिक चरणलाई छर्लंग्याउने विस्तृत इतिहासको अझै अभाव छ। शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्रमा अङ्कित अभिलेखहरूको आधारमा तत्कालीन सामाजिक, राजनैतिक व्यवस्थाको सम्पूर्ण जानकारी प्राप्त हुन सक्दैन, यसैले यस कालका राजाहरूको विषयमा पनि विस्तृत जानकारी पाउन गारो पर्दछ। आजसम्म प्राप्त भएका अभिलेखहरूमा प्राप्त खस (प्रारम्भिक नेपाली) नेपाली भाषाका केही नमुनाहरू उदाहरणका लागि यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ -

१. पश्चिम नेपालमा पर्ने दुल्लु भन्ने ठाउँका राजा दामुपालले सन् ९८१ मा उत्कीर्ण गराएको शिलालेख नेपाली भाषाका आजसम्म प्राप्त नमुनाहरूमध्ये सबैभन्दा प्राचीन नमुनाको रूपमा देखा परेको छ। यो वर्तमान नेपालको दैलेख जिल्लाको दुल्लु नगरपालिकामा पर्ने कृतिखम्ब बजारमा कीर्तिस्तम्भसँगै राखिएको छ। यस शिलाको माथिल्लो भाग खण्डित हुनाले त्यसमा अङ्कित अक्षरहरू पनि खण्डित छन्। डा. घनश्याम नेपालले नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहासमा उल्लेख गरेको तथ्य अनुसार यसमा उत्कीर्ण लेखोट यस प्रकार छ -

ॐ..... दमे

हुँ दा

मु पाल भुपाल

रे ष भई। किणु अ

डैको भाइ। सउँ

पल अडै सा। ९०३

(अर्थ-ॐ मणिपद्मे हुँ, राजा दामुपालले कृष्ण र सोमपाल दरबारीमाझ जग्गाको सीमाङ्कन गरिदिए अर्थात् जग्गा बाँडिदिए।)

२. सिञ्जाका दानी राजा अभय मल्लले दानपत्र स्वरूप सन् १२८० मा जारी गरेको ताम्रपत्र पुरातत्ववेत्ताहरूले सर्वप्रथम नेपालको दैलेख जिल्ला अन्तर्गत जम्बुकाध भग्नावशेषको भूमि उत्खनन गर्दा फेला पारेका थिए। यसमा प्राप्त नेपाली भाषाको स्वरूप यस प्रकार छ -

जयराज प्रसाद करायो

सुत्रधार नागदेव नाउँ कमायो।

(अर्थ-जयराज प्रसादले कार्य गराए र यस कार्यमा नागदेव नामक मूर्तिकारले नाम कमाए।)

३. नेपालको भेरी अञ्चलमा पर्ने दैलेख जिल्ला अन्तर्गत दुल्लू स्थित ज्वालामुखी मन्दिरको उत्तरवर्ती नदीछेउस्थित पहाडमा प्राप्त भएको महाराजा अशोकचल्लको शासनकाल (सन् १२५०-१२६०) को छेउछाउ निर्मित अभिलेखको नमुना-

सअना कार्कि साउका कर्क्यानीको देवल....।

(अर्थ-सौना कार्की र सौका कर्कीनीको मन्दिर)।

४. सिञ्जाका राजा आदित्यमल्लको शासनकालमा सन् १३२१ मा अङ्कित अभिलेखको नमुना -

स्वस्ती

स्वस्ती

श्री शाके १२४३ श्री श्री आदित्यमल्ल देव सपरिवार चिरंजयतु। राइका भाष पसाकि अक्रि। भासगावा लामा सपरिवार। हाम्रा यी छत्रु नास हो। हामी दान पुनि हो। हाम्रा रख्या स्वस्ति पाथियान रक्षा वाँ छना। कटक आँउदा जाँदा गुम्बा घट नकियए। कोहि जे घट त सोन तोला १००० को थारो। तास भलो न हु। वराम चल्या भाष पसा भइ।

(अर्थ-शकाब्द १२४३ श्री श्री आदित्यमल्ल देव सपरिवार चिरञ्जिवी होउन। राजाले भाषपत्र जारी गरी भासगावा निवासी लामा परिवारलाई दिए। हाम्रा शत्रु नाश हुउन र हामीलाई दानको पुण्य मिलोस्। हाम्रो रक्षाका निम्ति खटाएका मानिसहरू वहाँ छन्। पल्टन आँउदा-जाँदा कसैबाट गुम्बालाई क्षति नपुगोस्। यदि कसैले त्यसलाई आघात पुऱ्याएमा त्यो १०० तोला सुनको दण्डभागी हुनेछ। त्यसको भलो हुने छैन। पल्टनको लशकर चलेको हुँदा यो भाषपत्र जारी गरियो।)

माथि उल्लेख गरिएका अभिलेखहरू बाहेक पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (सन् १३५६), अभयमल्लको ताम्रपत्र (सन् १३४६), मोदिनी वर्माको ताम्रपत्र (सन् १३९३), विसन्सार वर्माको ताम्रपत्र (१३९६) आदिमा पनि प्रशस्त मात्रामा तत्कालीन खस (नेपाली) भाषा कुँदिएको

पाइन्छ र यी अभिलेखमा अङ्कित लेखोट नै नेपाली भाषाको प्रारम्भिक नमुनाको रूपमा देखापरेको छ।

भाषिक संरचनाको विशेषता

दसौं शताब्दीसम्म नेपाली भाषाको मूल स्वरूप प्रायः निर्मित भइसकेको थियो र यो व्यापक रूपमा जनव्यवहारमा आइसकेको थियो भन्ने कुरा माथि उल्लेख गरिएका शिलालेख, ताम्रपत्र आदिमा उत्कीर्ण भाषिक रूपबाट थाहा लाग्छ। खस साम्राज्यसँगै यसलाई प्रशासनिक भाषा हुने गौरव प्राप्त भइसकेको थियो। यसैले यसको व्यापक प्रचार-प्रसार भयो। प्रारम्भिककालीन नेपालीका निम्न विशेषताहरू देखिन्छन्-

सामान्य विशेषताहरू -

- क. इसाको दसौं शताब्दीसम्म नेपाली भाषाको मूल स्वरूप निर्मित भइसकेको थियो।
- ख. प्रारम्भिककालीन नेपाली (खस) भाषा राजाहरूको आश्रयमा हुर्किएको देखिन्छ।
- ग. यस कालमा नेपाली भाषा शिलालेख, ताम्रपत्र र कनकपत्र साथै भाकापत्रमा मात्रै सीमित रहेको पाइन्छ।
- घ. नेपाली भाषाको स्वरूप निर्माण र विकासको मुख्य काम खस राजाहरूले गरे।
- ङ. राजाहरूले आफ्नो कीर्ति कायम राख्न र महत्त्वपूर्ण घोषणाहरूलाई दस्तावेजको रूपमा सुरक्षित राख्ने उद्देश्यले शिलालेख एवम् ताम्रपत्रहरू कुँदन लगाएका थिए।
- च. खस राज्यको विस्तार गढवाल र नुवाकोटसम्म पुगेकाले ती ठाउँहरूसम्म खस भाषाको प्रसार भएको देखिन्छ।
- छ. प्राचीन नेपालीमा कुनै लिखित ग्रन्थ प्राप्त भएको छैन।

भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरू -

नेपाली भाषाको प्रथम चरणमा निम्नलिखित थुप्रै भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरू पाइन्छन्। जसमध्ये केही यस प्रकार छन्-

- क. प्राचीन नेपाली भाषाको स्वरूप निर्माण गर्नमा भारतीय आर्य भाषाहरूको प्रभाव देखिन्छ।
- ख. प्राचीन नेपाली भाषामा ह्रस्वको प्रयोग बिनै बहुवचनबोध गरेको पाइन्छ। आज बहुवचन बनाउन ह्रस्व शब्दांश शब्दमा जोड्नुपर्छ।

- ग. वाक्यमा प्रयोग गरिने शब्दक्रममा कर्ता, कर्म र क्रियाको अन्विति देखिन्छ।
- घ. प्रेरणार्थक क्रियाहरूको प्रयोग प्रशस्त भएको देखिन्छ।
- ङ. शब्दभण्डारमा तत्सम, तद्भव तथा देशी शब्दहरूको प्रयोग देखिन्छ।
- च. प्राचीनकालीन नेपाली भाषामा अ आ इ उ ए ऐ, ओ स्वर र क ख ग घ ङ च छ, ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व ष स ह व्यञ्जन ध्वनिहरू देखिन्छन्।
- छ. प्राचीनकालीन नेपालीमा वचनको प्रयोग मानवस्तर (कर्ता/कर्म) मा मात्रै प्रयोग भएको देखिन्छ क्रियामा होइन। कर्ता वा कर्मको वचनले क्रियालाई प्रभावित पारेको देखिँदैन।
- ज. प्रारम्भिक नेपाली भाषामा कारकचिह्न (विभक्ति) हरूको प्रयोग थोरै मात्रामा भएको पाइन्छ। लाई र का विभक्तिहरूलाई कतै अम र कतै व लेखेर काम चलाएको देखिन्छ। यिनीहरूको प्रयोग मनुष्य स्तरका लागि मात्रै भएको पाइन्छ।
- झ. प्राचीन नेपाली भाषामा नाम बाहेक क्रियामा कुनै किसिमको लिङ्गभेद देखिँदैन। सबै सहायक क्रियाहरू स्त्रीलिङ्गमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। जस्तै करि, भई आदि।
- ञ. वाक्यहरूमा विधानवाचक, इच्छावाचक, आज्ञावाचक आदिको प्रयोग भएको भएको पाइन्छ।

६. निष्कर्ष

प्रारम्भिक चरणको नेपाली भाषालाई खस भाषाको नामले चिनिन्थ्यो। सिञ्जामा खस राज्य स्थापित भइसकेपछि यसले सिञ्जाली भाषाको नाम पायो। दुल्लूको शिलालेखमा यसको सर्व प्राचीन नमुना पाइए तापनि यो भाषा यस अघि नै जनव्यवहारमा थियो भन्ने कुरा थाहा लाग्छ। खस राजाहरूले राज्य विस्तार गर्ने क्रमसँगै यस भाषाको प्रचार-प्रसार पनि पूर्वी नेपालका केही भाग र भारतको गढवालसम्म गरेको कुरा थाहा पाइन्छ। सिञ्जा राज्यको विघटन पछि यो भाषा पनि विभिन्न भाषिकाहरूमा बाँडिएको देखिन्छ। यस मोडसम्ममा खस भाषाले देवनागरी लिपि अपनाएर त्यसको विस्तार गरेको पाइन्छ। राजाहरूले महत्त्वपूर्ण घोषणाहरू जारी गर्नका लागि यस भाषामा थुप्रै अभिलेखहरू जारी गरेको पाइन्छ। यी अभिलेख नै नेपाली भाषाको प्रथम नमुनाका रूपमा फेला परेका छन्। खस साम्राज्यपछि नेपाली भाषाले के कस्तो

स्वरूप ग्रहण गर्‍यो र यसको विकास कुन रूपमा भयो बन्ने कुराको जानकारी हामी अर्को एकाइमा लिनेछौं।

माथि उल्लेख गरिएको अंशमा स्मरण गर्न योग्य बिन्दुहरू :-

- क. नेपाली भाषाको अस्तित्व इस्वी सनको एक हजार वर्षअघि नै भएको प्रमाणित भएको छ।
- ख. नेपाली भाषाको प्रारम्भिक चरणको समय सन् ९८१ बाट १४०० सम्म मानिएको छ।
- ग. खारी प्रदेशबाट आएका नागराज खसले कर्णाली प्रदेशमा खस साम्राज्य स्थापित गरेका थिए।
- घ. खस साम्राज्यको राजधानी सिञ्जा थियो र सिञ्जामा व्यवहार गरिने भाषा भएकाले खस भाषालाई सिञ्जाली भाषा भनियो।
- ङ. नेपाली भाषाको पहिलो नमुना दुल्लुको शिलालेखमा पाइन्छ र यसलाई त्यहाँका राजा दामुपालले सन् ९८१ मा निर्मित गराएका थिए।
- च. प्रारम्भिककालीन नेपाली भाषा अभिलेखको रूपमा मात्रै प्राप्त हुन्छ।

आफ्नो प्रगतिको जाँच गर्नुहोस् :-

प्रश्न १. नेपाली भाषाको विकासमा खस साम्राज्यको के कस्तो भूमिका छ? विस्तारमा लेख्नुहोस्।
प्रश्न ३. प्रारम्भिककालीन नेपाली भाषा के कस्तो स्वरूपमा फेला परेको छ? यस विषयमा १०० शब्दमा एउटा अनुच्छेद लेख्नुहोस्।

प्रश्न २. प्रारम्भिककालीन नेपाली भाषाका पाँच सामान्य र पाँच भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरू लेख्नुहोस्।

शब्दार्थ

राजभाषा- सरकारी कामकाज गर्न मान्यता पाएको भाषा

भारोपीय- भारत र यूरोपसँग सम्बन्धित

परिनिष्ठित- शुद्ध, मानक

भोट-बर्मेली -तिब्बत र बर्मा (म्यानमार) सँग सम्बन्धित

जनव्यवहार- जनताले प्रयोग गर्ने

भाषिका- उपभाषा

शिलालेख- ढुङ्गामा खोपेर लेखेको लेखोट

आर्यभाषा- आर्यहरूले बोल्ने भाषा

प्रशासनिक- प्रशासनसँग सम्बन्धित

अभिलेख - ढुङ्गा वा धातु का पत्रमा कुँदेर लेखिएको सामग्री, दस्तावेज

दण्डभागी- दण्ड भोग्नु पर्ने

८. थप अध्ययनका लागि सन्दर्भ सामग्री

१. ऐतिहासिक कालमा नेपाली भाषा र साहित्य- मोहनराज शर्मा, अभिलेख, १९७४
२. नेपाली भाषा अधिगोष्ठी- चूडानाथ भट्टराई, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, १९७५
४. नेपाली भाषाको उत्पत्ति- चूडामणि बन्धु, जगदम्बा प्रकाशन, काठमाण्डू, १९६८
५. नेपाली भाषा विकासको संक्षिप्त इतिहास, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, नेपाली साहित्य परिषद दार्जिलिङ, १९७२
६. नेपाली भाषा र साहित्य, बालकृष्ण पोखरेल, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौं, १९७५
७. पाँच सय वर्ष- बालकृष्ण पोखरेल, जगदम्बा प्रकाशन, काठमाण्डू, १९६३
८. नेपाली भाषा र संस्कृति- डा. गोमा देवी शर्मा, गोर्खाज्योति प्रकाशन, २०१३

एकाइ २

नेपाली भाषाको मध्यकालीन चरण- सन् १४०१ देखि १९०० सम्म

एकाइ संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. मध्यकालीन नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि
४. मध्यकालीन नेपाली भाषाका उपभाषाहरू
५. नेपाल एकीकरण र नेपाली भाषा
६. ब्रिटिस भारत- नेपाल युद्ध र नेपाली भाषा
७. मध्यकालीन नेपाली भाषाका श्रोतहरू
८. भारतमा नेपाली भाषा-साहित्यको थालनी
९. मध्यकालीन नेपाली भाषाको भाषिक संरचनाको विशेषता
१०. निष्कर्ष
११. थप अध्ययनका लागि सन्दर्भ सामग्री

१. प्रस्तावना

धेरै वर्ष भाषाको प्रयोग भएपछि स्वतः विकसित हुन्छ र नयाँनयाँ रूप वा चलन बसेको हुन्छ। नेपाली भाषाको प्रयोग पनि प्रायः पाँच सय वर्ष भइसकेपछि केही काँचुली फेर्दै फड्का मार्दै नयाँ रूप लिइसकेको अवस्था अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ।

२. उद्देश्य

२.१. यस एकाईबाट विद्यार्थीहरूले मध्यकालीन नेपाली भाषाको विकासबारे अध्ययन गर्ने छन्।

२.२. मध्यकालीन नेपाली भाषालाई प्रभावित पार्ने तत्वहरूको जानकारी प्राप्त गर्ने छन्।

२.३. नेपाली भाषा भारतसम्म कसरी फैलियो भन्ने जिज्ञासाको उत्तर प्राप्त गर्ने छन्।

२.४. भाषा विकासको मध्यकालीन चरणमा देखापरेका सामान्य र भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरूको ज्ञान प्राप्त गर्ने छन्।

३. मध्यकालीन नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि

नेपाली भाषाको प्रारम्भिक चरण शीर्षकको अधिल्लो एकाईमा हामीले नेपाली भाषाको उत्पत्ति, खस साम्राज्यमा विकसित खस भाषा, खस भाषामा उत्कीर्ण अभिलेखहरू, सिञ्जाली भाषा साथै प्रारम्भिक चरणको नेपाली भाषाका भाषागत विशेषताहरू बारे जानकारी प्राप्त गर्न सफल भयौं। यस एकाईमा हामी खस साम्राज्यको विघटनपछि नेपाली भाषाको स्थिति, गोर्खा राजाहरूको नेपाल एकीकरण अभियान, भारत नेपाल युद्ध, सुगौली सन्धि, भारतमा नेपाली भाषी समाज र भाषा-साहित्यको थालनी जस्ता राजनैतिक घटनाहरूको अध्ययन गर्दै यस्ता घटनाहरूले नेपाली भाषाको विकास यात्रामा के कस्तो प्रभाव पार्‍यो भन्ने कुराको जानकारी लिनेछौं। यसका साथै यस कालको नेपाली भाषामा देखापरेका विशेषताहरूको पनि जानकारी प्राप्त गर्नेछौं।

नेपाली भाषाको मध्यकालीन चरण राजनैतिक अस्थिरताको समय थियो। पश्चिम नेपालको कर्णाली प्रान्तमा विकसित भएको विशाल खस साम्राज्य आन्तरिक कलहले गर्दा विघटित भएर ४६ स्वतन्त्र राज्यहरूमा बाँडियो। इतिहासकारहरूले भनेअनुसार खस साम्राज्य विघटित हुनमा भारतका राजपूतहरूको हात रहेको छ। भारतको दिल्ली सल्तनतको दोस्रो शासक अलाउद्दीन खिलजी धेरै क्रूर थियो। उसले सन् १३०३ मा भारतको चित्तौरगढमाथि आक्रमण गर्‍यो। त्यहाँका हिन्दू राजा रतनसेन र खिलजीको बीचमा भयंकर युद्ध भयो। युद्धमा राजा शहीद भएपछि चित्तौरगढमा खिलजीले कब्जा गर्‍यो। रानी पदमिनीले जौहर गरेर देहत्याग गरिन्। खिलजीले जता गए पनि हिन्दूहरूलाई मूला सरह काटेर निर्मूल पार्न लाग्यो। यस आतङ्कबाट बाँच्न र हिन्दूधर्मको रक्षा गर्नका लागि राजस्थानबाट ठुलो सङ्ख्यामा राजपूतहरू सुरक्षित ठाउँ खोज्दै नेपाल तिर पसे। नेपालमा धर्म, नियम-नीति, सामाजिक ढाँचा, भाषा आदि मिल्दोजुल्दो भएकाले गर्दा राजपूतहरू सजिलैसँग खस समाजमा मिसिन पुगे। विस्तारै यिनीहरूले खस प्रशासनमा हस्तक्षेप गर्न लागे। यसैले गर्दा खस साम्राज्यको विघटन शुरु भयो। पन्ध्रौं शताब्दीसम्म खस साम्राज्य विघटित भएर कर्णाली र भेरी प्रान्तमा बाइसवटा र गण्डकी क्षेत्रमा चौबीसवटा स्वतन्त्र राज्यहरूमा बाँडियो। विशाल खस साम्राज्यको

विघटनपछि सिञ्जाली भाषा पनि केन्द्रिय प्रशासनको लगामबाट खुस्किएर स्वतन्त्र भएको देखिन्छ। यसरी सिञ्जाली भाषाका थुप्रै भाषिकाहरू देखा परे।

यस कालमा नेपाली भाषा भारतीय भाषाहरूको सम्पर्कमा आउनाले सङ्क्रमणको स्थिति देखिन्छ। चुडामणि उपाध्यायले भने अनुसार सोह्रौं शताब्दीसम्म पनि भारतका छिमेकी राज्यहरूबाट पहाडी क्षेत्रमा उक्लने र पश्चिमबाट पूर्वतिर बसाइँ सर्ने क्रम छुटेको थिएन। मुसलमानहरूको आक्रमणबाट बाँच्नका लागि कुमाउँ पनि सुरक्षित ठाउँ रहेन। त्यस कारण कन्नौजका ब्राह्मण, राजस्थानका राजपूत, कुमाउँ तथा गढवालका खस ब्राह्मणहरू पनि नेपाल पस्न थालेका थिए। यसरी भारतबाट नेपालतर्फ व्यापक मात्रामा पलायन गर्ने मानिसहरूले बोल्ने भाषाको प्रभाव बिस्तार-बिस्तारै तत्कालीन नेपाली भाषामाथि पर्न थाल्यो। यसले गर्दा आफ्नो विकास यात्राको दोस्रो चरणमा नेपाली भाषा भारतीय भाषाहरूको सम्पर्कमा आएको देखिन्छ।

४. मध्यकालीन नेपाली (सिञ्जाली) भाषाका भाषिकाहरू

पन्ध्रौं शताब्दीमा खस राजा अभयमल्लको शासनकालदेखि विशाल खस साम्राज्यको विघटन शुरू भएर जम्मा ४६ वटा राज्यमा बाँडिएपछि तत्कालीन सिञ्जाली भाषाका अनेकौं क्षेत्रीय भेदहरू देखा परे। जसलाई मोटामोटी तीन भागमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ-

४.२.१. पूर्वेली भाषिका समूह वा पर्वते बोली

४.२.२. केन्द्रिय भाषिका समूह

४.२.३. पश्चिमी भाषिका समूह

४.१ पूर्वेली भाषिका समूह वा पर्वते बोली

विघटित खस साम्राज्यमा डुम्राकोट र बाजुरादेखि सल्यानसम्म मलय बर्मा नामक राजाको राज्य बनियो। यस प्रदेशमा खस भाषाको अस्तित्व अघिदेखि नै छँदै थियो। शासनको छत्रछायाबाट टाढिएको हुँदा विस्तारै खस भाषाका विभिन्न रूपहरू देखा पर्नु स्वाभाविकै थियो। मलय बर्माको राज्य पर्वत क्षेत्रमा हुँदा यसरी पर्वत प्रान्तमा बोलिने पूर्वेली भाषिकालाई पर्वते भाषा भनियो भन्ने इतिहासकारहरूको भनाई छ। यस भाषाका प्रशस्त नमुनाहरू शाही अभिलेख, लालमोहर आदिमा देख्न पाइन्छ। पछि यसै भाषालाई गोर्खा राजाहरूले प्रशासनिक भाषाको रूपमा स्वीकारे। यही भाषा भारतसम्म फैलिन पुग्यो। वर्तमानमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषा यसैको विकसित रूप हो।

४.२. केन्द्रिय भाषिका समूह

खस भाषाको यस समूहलाई जुम्ली भाषा समूह पनि भनिन्छ। कर्णाली अञ्चलका हुम्ला, जुम्ला, मुगु आदि क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषिकालाई केन्द्रिय नेपाली वा जुम्ली भाषिका भनिन्छ। यसका पनि विभिन्न उपभेदहरू पाइन्छन्। यसका उपभेदहरूमा मल्ल बोली, जुम्ली बोली, माझखण्डेली, पाल्पाली, गोर्खाली प्रमुख छन्। मध्यकालसम्ममा यस प्रान्तमा केन्द्रिय भाषिका समूह जनसम्पर्कको भाषा बनिसकेको थाहा लाग्छ।

४.३. पश्चिमी भाषिका वा डोटेली भाषिका

यस भाषिकाका नमुनाहरू नेपालको डोटी भन्ने ठाउँमा पाइन्छन्। यो भाषा महाकाली र सेती अञ्चलका बीचमा पर्ने बैतडी, डडेल्धुरा, दार्चुला, डोटी, चिखुङ्गल जस्ता स्थानहरूमा बोलिन्छ। सन् १७२३ मा प्रेमनिधि पन्तद्वारा लिखित प्रायश्चित प्रदीप र नृपक्षोकी जस्ता पुस्तकहरूमा यस भाषिकाका नमुनाहरू पाइन्छन्।

५. नेपाल एकीकरण र नेपाली भाषा

नेपाली भाषाको विकासमा नेपाल एकीकरणको ठुलो भूमिका रहेको छ। विशाल खस साम्राज्यको विघटनपछि लामो समयसम्म बीसे र बाइसे राज्यहरूले स्वतन्त्र रूपमा राज्य गरे। यसका साथै नेपालका अन्य भागमा पनि स्वतन्त्र राज्यहरू थिये। मोठमा भन्नुपर्दा जम्मै नेपाल ससाना राज्यहरूमा बाँडिएको थियो। अठारौं शताब्दीमा गोर्खा राज्यका राजा नरभूपालसिंहका छोरा पृथ्वीनारायण शाह (१७२२-१७७५) ले टुक्रिएको खस साम्राज्यलाई एकीकरण गरेर एउटा विशाल गोर्खा साम्राज्य खडा गरे। उनको यस अभियानलाई उनका उत्तराधिकारीहरूले पनि अघि बढाए। यस अभियानमा कतिपय भारतका प्रान्तहरू पनि विशाल गोर्खा साम्राज्यको हिस्सा बन्न पुगेका थिए। सन् १८१५ सम्ममा गोर्खा साम्राज्यको सीमा पूर्वमा टिस्टा र पश्चिममा सतलज नदीसम्म फैलिएको पाइन्छ।

गोर्खा साम्राज्यको विस्तारसँगै तत्कालीन पूर्वेली नेपाली भाषिकाको विस्तार पनि टाढा-टाढासम्म भयो। यसै भाषालाई गोर्खा राजाहरूले प्रशासनिक भाषाको रूपमा स्वीकारे। यिनै शक्तिशाली गोर्खाहरूले बोल्ने र प्रशासनिक कामकाज गर्ने पूर्वेली खस भाषिका नै **गोर्खा भाषा** वा **गोर्खाली भाषा**को नामले परिचित हुन पुगेको देखिन्छ। संगठित नेपाल अधिराज्यको राजधानी गोर्खा भन्ने ठाउँमा थियो। गोर्खा अधिराज्यमा प्रशासनिक भाषाको रूपमा गोर्खा भाषा स्वीकृत थियो। जति स्वतन्त्र राज्यहरू गोर्खा साम्राज्यको अधीनमा पर्दै गए त्यहाँ गोर्खा

भाषाको प्रचलन पनि शुरू हुँदै गयो। यसरी गोर्खा साम्राज्यको विस्तारसँगै गोर्खा भाषाको व्यवहार क्षेत्र पनि सम्पूर्ण नेपाल र भारतसम्म फैलिएको देखिन्छ।

गोर्खा राजा र सैनिकहरूले साम्राज्य विस्तारमा देखाएको शौर्यबाट प्रभावित भएर थुप्रै कविहरूले यसै भाषामा कविता लेखेको पाइन्छ। रघुनाथ भाट, मौलाराम तोमर, गुमानी पंत, सुवानन्ददास, शक्तिबल्लभ अर्ज्याल, यदुनाथ पोखरेल, सुरानन्द बाँडा जस्ता कविहरूले थुप्रै कृतिहरूको सिर्जना गरेको पाइन्छ।

६. भारत-नेपाल युद्ध र नेपाली भाषा

भारत-नेपाल युद्ध (१८१४-१५) र नेपाली भाषा नेपाली भाषाको दोस्रो चरणमा घटित अर्को ठुलो राजनैतिक घटना हो। नेपालमा गोर्खा साम्राज्यको विस्तार तीव्र गतिमा भइरहेको थियो। गोर्खा सैनिकहरूको शौर्यअघि थुप्रै राजाहरूले घुँडा टेक्दै गए। यता भारतमा इस्ट इण्डिया कम्पनीको शासन कायम भइसकेको थियो। सन् १९०१ मा अङ्ग्रेजले गोरखपुरलाई आफ्नो कब्जामा लियो। गोर्खा सेनाको शौर्य देखेर उनीहरू अघि बडन सकेनन्। यस प्रयासमा दुई पटक कम्पनी सेनासँग गोर्खाको भीडन्त भएको थियो साथै गोर्खा सेनाले कम्पनीलाई ठुलो क्षति पुऱ्याएका थिए। सीमा विस्तार गर्ने क्रम अबाध गतिमा अघि बढेको देखेर अङ्ग्रेजहरूको मनमा ढ्याङ्ग्रो बज्न लाग्यो। त्यतिबेला देहरादून किल्ला गोर्खाको अधीनमा थियो। अङ्ग्रेज देहरादूनको बाटो भएर तिब्बतको ऊनी उत्पादन गर्ने क्षेत्रसम्म पुग्न चाहन्थ्यो। यस प्रान्तबाट जानका लागि गोर्खा सेनासँग जुझ्नु पर्ने स्थिति थियो। अङ्ग्रेजले यस सम्बन्धमा पठाएको प्रस्तावलाई गोर्खाहरूले स्वीकार गरेनन्। यसको परिणामस्वरूप अङ्ग्रेजले गोर्खासेना माथि युद्धको घोषणा गर्‍यो। गोर्खा वीरहरू लामो समयसम्म युद्धमा खटे। आधुनिक हतियार र कुटनैतिक चालले सम्पन्न अङ्ग्रेजहरू अघि गोर्खा वीरहरूले हार मान्नु पर्‍यो।

यस युद्धले अबाध गतिमा बढ्दै गएको गोर्खा साम्राज्यको सीमा विस्तारको अभियानलाई सधैँका लागि ठप्प पारिदियो। गोर्खाली सैनिकहरू एक वर्षसम्म बडो वीरताका साथ ब्रिटिससँग लडे। आधुनिक हतियार र कुटनैतिक चातुर्यले सम्पन्न ब्रिटिसअघि गोर्खा सेनाले झुक बाध्य मात्रै न भएर **सुगौली सन्धि (१८१५-१६)** मा हस्ताक्षर पनि गर्नु पर्‍यो। २ डिसेम्बर १८१५ मा सन्धिमा हस्ताक्षर गरियो र यसको अनुमोदन ४ मार्च २०१६ मा भयो। यस सन्धि अन्तर्गत नेपालले आफ्नो जम्मा भूभागको एकतिहाई विशाल भूखण्ड ब्रिटिसशासित भारतलाई सुम्पिनु पर्‍यो जसमा वर्तमान दार्जिलिङ, सिक्किम, गढवाल, कुमाउँ, देहरादून आदि क्षेत्रहरू पर्दछन्।

सुगौली सन्धि तहत भारतमा गाभिएको भूभागमा बस्ने लाखौं नेपाली जनता माटोसँगै भारतका नागरिक बन्न पुगे। यसरी भारतमा नेपाली भाषी समाजको स्थापनामा सुगौली सन्धिको पनि ठुलो हात छ। आज यी क्षेत्रहरूमा नेपाली भाषी जनता लाखौं सङ्ख्यामा आफ्नो जीवनयापन गर्दै आएका छन्। यसरी यस चरणमा भारतका विभिन्न प्रान्तसम्म नेपाली भाषाको प्रसार भएको देखिन्छ।

आफ्नो विकासयात्राको मध्यकालमा नेपाली भाषा शिलालेख र ताम्रपत्रदेखि बाहिरिएर पुस्तकको रूपमा अंकित हुन पुगेको देखिन्छ। यसको पुष्ट आधार सन् १४०१ मा लेखिएको भास्वती ग्रन्थ हो। यो संस्कृतबाट नेपालीमा अनुवाद गरिएको कृति हो र यसलाई नेपाली भाषा-साहित्य का विद्वानहरूले नेपाली भाषामा लेखिएको सबैभन्दा पुरानो कृति मानेका छन्।

७. मध्यकालीन नेपाली भाषा (गोर्खा भाषा) का श्रोतहरू

नेपाली भाषा-विकासको दोस्रो चरणमा एकातिर थुप्रै ताम्रपत्र, कनकपत्र तथा शिलालेखहरूमा नेपाली भाषाको नमुना कुँदिएको पाइन्छ भने, अर्कातिर लिपिबद्ध साहित्य परम्पराको थालनी पनि यसै कालमा भएको देखिन्छ। यस कालमा प्राप्त भएका धेरैजसो ग्रन्थहरू संस्कृतबाट अनुवाद भएका छन् तर अनुवादकको नाम कतै पनि उल्लेख गरेको पाइँदैन।

सन् १४०१ देखि १८०० सम्मको अवधिलाई मध्यकालीन नेपाली भाषाको प्रथम चरण मान्न सकिन्छ। यस चरणमा नेपाली भाषा जनव्यवहार, शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र हुँदै ज्ञानका ग्रन्थ लेख्ने साधनको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। जहाँ प्रारम्भिक कालमा रघुनाथ भाट, वीरशाली पन्त, मौलाराम तोमर, उदयानन्द अर्ज्याल जस्ता कविहरूले फुटकर कविताहरू लेखेको पाइन्छ भने यस कालको नेपाली भाषामा थुप्रै ग्रन्थहरू लेखेको पाइन्छ। यस्ता ग्रन्थहरूमा भास्वती (सन् १४०१), राजा गगनीराजको यात्रा (सन् १४९३), खण्ड खाद्य (सन् १६०१), स्वस्थानी व्रतकथा (सन् १६०१), रामशाहको जीवनी (सन् १६०६), बाज परीक्षा (सन् १६४३), ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा (सन् १७१६) र प्रायश्चित प्रदीप (सन् १७२३), शक्तिबल्लभ अर्ज्यालद्वारा लिखित महाभारत विराट पर्व (सन् १७७०), भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभको अनुवाद (सन् १७७५), आदि प्रमुख छन्। यी ग्रन्थहरूमा लेखिएको भाषाबाट तत्कालीन नेपाली भाषाको स्वरूप कस्तो थियो, आज प्रचलित नेपाली भाषासँग त्यो भाषा

कति मिल्दोजुल्दो छ भन्ने जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ। तल दिएका केहि भाषिक नमुनाहरूबाट हामीले तत्कालीन नेपाली (गोर्खा) भाषाको स्वरूप बारे केहि जानकारी लिन सक्छौं-

१. नेपाली भाषामा लिखित सर्वप्राचीन ग्रन्थ **भास्वती**को भाषिक नमुना -

मुरारी कृष्णका चरणांकन नमस्कार करी

शतानन्द नाउँ ऋषिले भास्वति नाउँ ग्रन्थ निःम्यो।

- (डा. घनश्याम नेपाल :नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास, पृ.३०)

(अर्थ- मुरारी श्रीकृष्णका चरणमा नमस्कार गर्दै शतानन्द नामक ऋषिले भास्वती ग्रन्थको निर्माण गरे)।

यसमा मूल लेखकको नाउँ स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ, तर अनुवादकको नाम कतैपनि उल्लेख गरिएको छैन।

२. **खण्डखाद्य**-नेपालको जनकपुर अञ्चलमा पुरातात्विक खोजमा प्राप्त भएको यो ग्रन्थ ज्योतिषशास्त्रसँग सम्बन्धित छ। यो संस्कृतबाट अनुदित कृति हो। यसको भाषिक नमुना यस प्रकार छ -

कर्ता जो ब्रह्मा गुप्ताचार्य छ

ग्रन्थ रचना गर्छ

विघ्नविनासार्थ निमित्त इष्टदेवता महादेवको नमस्कार गर्दो छ

जगत त्रिलोकी भूत संसार जस महादेव का हेतु मात्र होई

उत्पत्ति स्थिति प्रलय तीनै घुम्दा छन्.....।

(- बालकृष्ण पोखरेल - पाँच सय वर्ष, पृ.१३)

(अर्थ - ब्रह्म गुप्ताचार्य नाम गरेका कर्ता (लेखक) ले खण्डखाद्यको रचना गरे। बिना विघ्न-बाधा कार्य समाप्त हुने कामना गर्दै इष्ट देवता महादेवलाई नमस्कार गर्छु। त्रिलोकमा महादेवको इच्छाले नै जीवन छ। उत्पत्ति, स्थिति तथा प्रलय तीनै महादेवका खेल हुन्)।

ग्रन्थहरू मात्रै नभएर यस कालमा प्राप्त भएका विभिन्न **अभिलेख**हरूमा पनि तत्कालीन नेपाली भाषाको नमुना अंकित भएको देख्न पाइन्छ -

३. राजा प्रताप मल्लद्वारा सन् १६७० मा उत्कीर्ण गराएको शिलालेखमा खोपिएको नेपाली भाषाको नमूना -

श्री श्री प्रतापमल्ल देव आफुले शास्त्र हेरीकन
असंख्य पुण्य देखीकन निकसीकन
गंगा आदि नाउँ तीर्थको जल ली कन
पोखरी महा राख्याको छु।

(अर्थ-श्री प्रतापमल्लले शास्त्रमा उल्लेख गरिएको ज्ञानको आधारमा असंख्य पुण्य प्राप्त गर्नका निम्ति गङ्गादि तीर्थहरूको जल ल्याएर आफ्ना जलाशयमा भरे।)

४. सन् १७१२ में उत्कीर्ण रघु ज्योतिषीका शिलालेख -

रघु जइसीले श्री विश्वेश्वर स्थापना गरया
विश्वेश्वर कन सुमलि टार महासोल मुरी को
खेत शिव प्रति श्री रघु जोइसी ले गरया।

(अर्थ-रघु ज्योतिषीले श्री विश्वेश्वर शिव मन्दिर स्थापना गर्नका लागि सुमली मैदानमा भएको आफ्नो सौ मुरीको खेता दानमा दिए।)

आफ्नो विकासयात्राको दोस्रो चरणमा नेपाली भाषा धेरै व्याख्यात्मक र सम्प्रेष्य बनेको देखिन्छ र व्याकरणको नियमको नजिक पुगेको थाह लाग्छ। भारतीय भाषाहरू र तिब्बती-बर्मी परिवारका भाषाहरूको सम्पर्कमा आएर शब्दभण्डारमा वृद्धि हुनका साथै यसको रूप स्तरमा पनि धेरै परिवर्तन आएको देखिन्छ।

नेपाली भाषाको मध्यकालीन चरणमा नेपाली भाषा (गोर्खा भाषा) गोर्खा साम्राज्यबाट बाहिरिएर भारतसम्म विस्तारित भयो। सुगौली सन्धिमा भारतमा गाभिएका प्रान्तहरूमा प्रशस्त नेपाली भाषा-साहित्यको थालनी भएको देखिन्छ।

सन् १८०० देखि १९०० सम्मको अवधिलाई हामी मध्यकालीन नेपाली (गोर्खा भाषा) दोस्रो चरण मान्न सक्छौं। यस अवधिमा नेपाली भाषाको विकास तीव्र गतिमा भएको देखिन्छ। यस अवधिमा विविध विषयमा थुप्रै लेखक-कविहरूले पुस्तकहरूको सिर्जना गरेको र नेपाली भाषामा पत्रकारिताको थालनी भएको देखिन्छ। यसमा कृष्णभक्ति काव्य, रामभक्ति काव्य र जोसमनी सन्त काव्य र सवाई काव्यहरू प्रशस्त मात्रामा लेखेको पाइन्छ। कृष्णभक्ति सम्बन्धी कृतिहरूमा बसन्त शर्माको श्रीकृष्णचरित्र (१८२६), समुद्रलहरी, इन्दीरसको गोपिका स्तुति, विद्यारणय केशरीको युगलगीत, द्रौपदी स्तुति, रामभक्ति काव्यमा भानुभक्त आचार्यले लेखेका

सातकाण्ड रामायण (१८५३), भक्तमाला (१८५३), रामगीता (१८५९), प्रश्नोत्तर माला (१८५५), सन्त साहित्यमा ज्ञानदिलदासको उदयलहरी (१८७७) जस्ता पद्य साहित्य र शक्तिबल्लभ अर्यालको संस्कृत नाटकको अनुवाद हास्यकदम्ब (सन् १८२८), अज्ञात व्यक्तिद्वारा लिखित दशकुमारचरित (सन् १८१८), मुन्शीका तीन आहान (सन् १८१९), बहत्तर सुगाको कथा (सन् १८३३) आदि गद्य साहित्यको नाम लिन सकिन्छ। यस अवधिमा लेखिएका रचनाहरूको भाषिक नमुना हेर्दा यस अवधिसम्म नेपाली भाषामा के कस्तो परिवर्तन आयो भन्ने कुराको जानकारी पाइन्छ।

१. बसन्त शर्मा लुइटेल् रचित समुद्रलहरीको भाषिक नमुना -

सुन सुन पाँच हो ! म केही भन्छु। समुद्रका लहरि झैं मनमा गुन्छु ॥
छोटा बडा सबल् भन् भन् भन्छु। कर्मविशेषको काज कहन्छु ॥
(नेपाली कविता कोश)

२. भानुभक्त आचार्यले लेखेको प्रश्नोत्तरमालाको भाषिक नमुना -

कुन हो सदा बन्धनमा पर्याको?
जस्ले छ यो मन् सुखमा धर्याको।
मुक्ती भन्याको त पदार्थ कुन् हो?
वैराग्य भन्नू चिज जान्नु जुन् हो॥

(नेपाली कविता कोश)

३. सन्त ज्ञानदिलदासको उदयलहरीको भाषिक नमूना -

देवीमाई पत्थर जो पूजी मान्छन्
सतलोक धाममा ती कहाँ जान्छन्।
धन-जन भन्छन् देवी माई भाक्छन्
पशुघात भयो भन्या धर्म कहाँ राख्छन्
गरीपमारा पशुघात जो कोई गर्छन्
नर्क तलाउ भासमा सहजै पर्छन्।

(जनकलाल शर्मा-जोसमनी संत परंपरा र काव्य, पृ. ४३)

माथि दिएका उदाहरणहरूमा नेपाली भाषाको सुन्दर स्वरूप देख्न पाइन्छ। जहाँ १४०१ देखि सन् १८०० सम्म लेखिएका अभिलेख र ग्रन्थहरूको भाषामा अस्पष्टता देखिन्छ, त्यो स्थिति सन् १८०० देखि १९०० सम्म लेखिएको नेपाली भाषामा देखिँदैन। वाक्य गठन र क्रियाहरूको प्रयोग, शब्दगत वर्तनी सबै वर्तमानकालीन नेपालीको नजिक पुगेको देखिन्छ। यसरी नेपाली भाषा निरन्तर परिमार्जित हुँदै गएको देखिन्छ।

८. भारतमा नेपाली भाषासाहित्यको थालनी - नेपालमा राज्य विस्तारको अभियान ठप्प भएपछि गोर्खा राजाहरू आमोद-प्रमोदमा लिप्त भएर विलासी जीवन बिताउन थाले। दरबारमा वीरता, जोश, जाँगरको कुरा हुनसक्ने दिनहुँ कलह र अप्रिय घटनाहरू हुन थाले। दरबारीहरू हत्या र षडयन्त्रमा लिप्त हुन पुगे। यसैको परिणामस्वरूप राणाशासन अस्तित्वमा आयो। निरङ्कुश शासनले गर्दा जनतामा त्रासको बादल छाियो। अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता न भएपछि थुप्रै लेखक कविहरू भारतको बनारस तिर लागे। यसरी बनारसमा नेपाली भाषा-साहित्यको थालनी शुरू भयो। मोतीरामभट्टले बनारसबाटै गोर्खा भारतजीवन पत्रिकाको थालनी गरेर नेपाली पत्रकारिताको कोशेढुङ्गा स्थापित गरेको थाहा पाइन्छ। उनले भानुभक्त आचार्यले लेखेको सातकाण्ड रामायणको प्रकाशन पनि बनारसबाटै गरेका हुन्। मोतीराम भट्टले यस कालखण्डमा थुप्रै कृतिहरू लेखेर नेपाली साहित्यको कोश समृद्ध पारेका थिए। पिकदूत (१८८७), गजेन्द्र मोक्ष (१८९०), तीजको कथा (१८९०), प्रह्लाद भक्तिकथा (१८९०), उषाचरित्र (१८९७), श्लोक संग्रह (१८९८), मनोद्वेग प्रवाह (१८९९), मोतीराम भट्टका गजलहरू (१९८०), मोती ग्रंथावली (१९८७) काव्य, कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र (समालोचना, १८९०) मोतीराम भट्टका केहि रचनाहरू हुन्। शिखरनाथ सुवेदीको बाह्रमासे (१८९८) , शिखरनाथ भाष्य (१८९९), कुलचन्द्र गौतमको पुरुषार्थ कल्पवल्ली (पद्य १८९९) यस अवधिमा लेखिएका केहि उल्लेखनीय पुस्तकहरू हुन्।

नेपाली भाषाको मध्यकालीन चरणमा भारतमा इस्ट इण्डिया कम्पनीले आफ्नो साम्राज्य विस्तारको अभियान चलाउँदै थियो। भारतका विभिन्न राज्यहरूसँग युद्ध गरेर, त्यहाँका राजाहरूलाई युद्धमा हराएर ती राज्यहरूलाई कम्पनी शासनमा मिलाउँदै थिए। यसै क्रममा पूर्वोत्तर भारतको राज्य मणिपुरका राजा विरुद्ध युद्ध गर्न खटाइएका सैनिकहरू मध्ये तुलाचन आले पनि एक थिए। उनी लेन्स नायकको पदमा कार्यरत भएको थाहा लाग्छ। सन् १८९१ मा मणिपुर र अङ्ग्रेजहरूको बीचमा भएको युद्धको विवरण सन् १८९३ मा उनले लेखेको मणिपुरको

लडाईको सवाईमा दिएको पाइन्छ। यस सवाईले सन् १८९३ सम्ममा पूर्वोत्तर भारतमा पनि नेपाली भाषा-साहित्यको थालनी भइसकेको थियो भन्ने कुरा जनाउँछ। धनवीर भण्डारीको अब्बर पहाडको सवाई (१८९४) र भैंचालाको सवाई (१८९७) यस कालमा पूर्वोत्तर भारत बाट लेखिएका रचनाहरू हुन्।

९. भाषिक संरचनाको विशेषता

मध्यकालीन चरणको नेपाली भाषामा निम्नलिखित विशेषताहरू देखिन्छन् -
सामान्य विशेषताहरू -

प्रारम्भिक चरणदेखि दोस्रो चरणसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषाको स्वरूपमा निम्न रिवर्तनहरू देखा पर्दछन् -

- क. सिञ्जाली भाषाको नामले तबसम्म चिनिने नेपाली भाषा गोर्खा भाषा वा गोर्खाली नामले चिनिन थाल्यो।
- ख. नेपालको कर्णाली अञ्चल मूल थलो भएको मध्यकालीन नेपाली (गोर्खा भाषा) काठमाडौं उपत्यका, लगायत जम्मै नेपाल र भारतसम्म फैलिएको देखिन्छ।
- ग. यस कालमा नेपाली भाषामा संस्कृत, तिब्बती-बर्मी, हिंदी र उर्दू भाषाको पनि आंशिक प्रभाव परेको देखिन्छ।
- घ. यस कालमा नेपाली भाषा शिलालेख र ताम्रपत्रहरूमा मात्रै सीमित नरहेर लिपिबद्ध हुन पुग्यो र यो ग्रन्थ लेख्ने माध्यम बनेको देखिन्छ।
- ङ. शब्दहरूको रूपमा परिवर्तन भएको स्पष्ट रूपमा देखिन्छ। प्रारम्भिककालीन शब्द अक्रि (गर्नु), अक्रयाँ हुँदै करि र गऱ्यामा परिवर्तित भएको देखिन्छ। यस शब्दको वर्तमान रूप गरी हो। छु, छौं, छ तीनैवटा सहायक क्रियाको लागि सन् १८०० सम्म छ मात्रै प्रयोग भएको देखिन्छ। त्यसपछि विस्तारै यसमा परिवर्तन भएको पाइन्छ।
- छ. नेपाली भाषाको प्रयोग गद्य र पद्य दुवै रूपमा हुन थाल्यो।

भाषावैज्ञानिक विशेषताहरू-

मध्यकालीन चरणको नेपाली भाषामा देखापरेका भाषावैज्ञानिक विशेषताहरू यस प्रकार छन्

-

- क. मध्यकालीन नेपाली भाषामा ई, ऊ, ख र श ध्वनिको प्रचलन शुरू भएको पाइन्छ। 'ख' ध्वनि भए तापनि 'ष' लाई खको रूपमा उच्चारण गरिन्थ्यो।
- ख. हिन्दी, नेवारी, उर्दू भाषा शब्दहरूको प्रचलन पनि देखिन्छ।
- ग. तत्सम, तद्भव, देशज र विदेशी शब्दावलीको प्रचलन शुरू भएको देखिन्छ।
- घ. शब्दभेदमा संज्ञा, सर्वनाम, क्रिया, विशेषण, समुच्चयबोधक र केहि योजकहरूको प्रयोग देखिन्छ।
- ङ. लिङ्ग व्यवस्था व्यक्ति स्तरमा मात्रै देखिन्छ।
- च. भारतीय र नेवारी भाषाहरूको सम्पर्कमा आउनाले नेपालीमा थुप्रै कारक विभक्तिहरूको प्रचलन शुरू भयो। प्राचीन नेपालीमा को र का विभक्तिको प्रयोग पाइन्छ भने मध्यकालीन नेपालीमा ले, लाई, बाट, देखि, कन आदिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ।
- छ. वाक्य विधानमा विधानवाचक, आज्ञार्थक, इच्छावाचक तथा नकारात्मक वाक्यहरूको प्रयोग देखिन्छ।
- ज. वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रियाको अन्विति भएको पाइन्छ।
- झ. यस कालमा पूर्ण विराम र अल्प विराम, विराम चिह्नहरूको विकास भएको देखिन्छ।
- ञ. संयोगात्मकताको लक्षण अन्तर्गत कारक चिह्न मूल शब्दसँगै जोडिन पाइन्छ।

१०. निष्कर्ष

आफ्नो विकासयात्राको दोस्रो चरणमा नेपाली भाषा विभिन्न राजनैतिक घटनाहरूबाट प्रभावित भएको पाइन्छ। यसको विकासमा पृथ्वीनारायण शाहले चलाएको विघटित नेपालको एकीकरण अभियान, उनका उत्तराधिकारीहरूले चलाएको गोर्खा साम्राज्य विस्तार अभियान, गोर्खा राज्यको प्रशासनिक भाषा बनने क्रम निकै महत्वपूर्ण घटनाहरू हुन्। यसले तत्कालीन नेपाली भाषाको व्यवहार क्षेत्रलाई फाँटिलो पार्‍यो। यसका साथै सुगौली सन्धिले पनि नेपाली भाषाको विकास यात्रालाई धेरै प्रभावित पार्‍यो। यसले गर्दा नेपाली भाषा भारतसम्म फैलिन पुग्यो। यस अवधिमा नेपाली भाषा बढी व्याख्यात्मक, सम्प्रेषणीय र आजको नेपाली भाषाको नजिक पुगेको देखिन्छ। यसको व्यवहार क्षेत्र विस्तृत हुनका साथै यसको रूप स्तरमा परिवर्तन

हुन साथै नयाँ शब्द, नयाँ वर्ण, विभक्ति आदिको आगमनले यसको शब्दभण्डारमा अभुतपूर्व वृद्धि भएको देख्न पाइन्छ।

माथि उल्लेख गरिएको अंशमा स्मरण गर्न योग्य बिन्दुहरू :-

- क. खस साम्राज्य टुक्रिएपछि सिञ्जाली भाषाका क्षेत्रीय उपभेदहरू- पूर्वेली, केन्द्रिय र पश्चिमी भाषिका समूहहरू देखा परे।
- ख. मध्यकालीन नेपाली भाषा गोर्खा राजाहरूको छत्रछायामा हुर्कियो।
- ख. गोर्खा साम्राज्यको प्रशासनिक भाषाको रूपमा प्रतिष्ठित भएपछि यसलाई गोर्खा भाषा वा गोर्खाली नामले चिनियो।
- ग. सन् १८१६ मा सुगौली सन्धिको शर्तअनुसार नेपालको वृहत भूभाग ब्रिटिस शासित भारतलाई सुम्पिनु परेकाले यी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने लाखौं नेपाली जनता भारतका नागरिक बन्न पुगे।
- घ. मध्यकालमा नेपाली भाषा अभिलेखबाट बाहिरिएर पुस्तक लेख्ने साधनको रूपमा प्रयोग भयो।

आफ्नो प्रगतिको जाँच गर्नुहोस् -

- प्रश्न १. नेपाली भाषाको मध्यकालीन चरणमा देखापरेका प्रमुख राजनैतिक घटनाहरूको उल्लेख १५० शब्दमा गर्नुहोस्।
- प्रश्न २. मध्यकालीन नेपाली भाषामा देखापरेका भेदहरूको बारेमा विस्तारसँग लेख्नुहोस्।
- प्रश्न ३. सुगौली सन्धिले नेपाली भाषाको विकासयात्रामा के कस्तो प्रभाव पार्‍यो? अध्ययनको आधारमा १०० शब्दमा उत्तर लेख्नुहोस्।
- प्रश्न ४. मध्यकालीन नेपाली भाषाका विशेषताहरू लेख्नुहोस्।

शब्दार्थ

उत्कीर्ण-कुँदिएको/ खोपिएको
विघटित-विभक्त / टुक्रिएको

अभियान- कुनै पनि कार्य सफल पार्नका लागि गरिएको योजनाबद्ध प्रयास

शौर्य - वीरता

सम्प्रेष्य - बुझाउन सक्ने क्षमता भएको

प्रशस्त - थुप्रै मात्रामा

परिमार्जित - फेरिएको/ संशोधन भएको

विलासी - मौज-मस्तीको चाहना राख्ने

शब्दभण्डार - शब्दको ढिकुटी

११. थप अध्ययनका लागि सन्दर्भ सामग्री

१. ऐतिहासिक कालमा नेपाली भाषा र साहित्य - मोहनराज शर्मा, अभिलेख, १९७४
 २. नेपाली भाषा अधिगोष्ठी - चूडानाथ भट्टराई, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, १९७५
 ४. नेपाली भाषाको उत्पत्ति - चूडामणि बन्धु, जगदम्बा प्रकाशन, काठमाण्डू, १९६८
 ५. नेपाली भाषा विकासको संक्षिप्त इतिहास, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, नेपाली साहित्य परिषद, दार्जिलिङ, १९७२
 ६. नेपाली भाषा र साहित्य, बालकृष्ण पोखरेल, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौं, १९७५
 ७. पाँच सय वर्ष - बालकृष्ण पोखरेल, जगदम्बा प्रकाशन, काठमाण्डू, १९६३
 ८. नेपाली भाषा र संस्कृति - डा. गोमा देवी शर्मा, गोर्खाज्योति प्रकाशन, २०१३
-

एकाइ ३

नेपाली भाषाको आधुनिक चरण (सन् १९०१ देखि २०२१)

एकाइ संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. आधुनिक नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि
४. नेपालमा प्रशासनिक कार्य र नेपाली भाषा
५. नेपालमा शिक्षा र नेपाली भाषा-साहित्य
६. बनारस र नेपाली-भाषा साहित्य
७. पूर्वोत्तर भारतमा नेपाली भाषा-साहित्य
८. दार्जिलिङ र नेपाली भाषा-साहित्य
९. सिक्किममा नेपाली भाषा-साहित्य
१०. नेपाली भाषामा व्याकरण र कोश निर्माण कार्य
११. भारतमा नेपाली भाषालाई मान्यता
१२. आधुनिक सञ्चार माध्यम र नेपाली भाषा
१३. आधुनिक नेपाली भाषाको भाषिक संरचनाको विशेषता
१४. निष्कर्ष
१५. थप अध्ययनका सामग्री

१. प्रस्तावना

नेपाली भाषाले आधुनिक रूप पाउन धेरै वर्ष पर्खिनु पर्यो। या चरणमा आइपुग्नु नेपाली भाषाले धेरैवटा मोड पार गर्नु परेको देखिन्छ। यस पाठमा नेपाली भाषाका आधुनिक गति प्रकृतिबारे चर्चा गरिएको छ।

२. उद्देश्य

२.१. यस एकाइबाट विद्यार्थीहरूले आधुनिक नेपाली भाषाको विकासबारे अध्ययन गर्ने

छन्।

२.२. आधुनिक नेपाली भाषालाई प्रभावित पार्ने तत्वहरूको जानकारी प्राप्त गर्ने छन्।

२.३. भारतमा नेपाली भाषा-साहित्यको थालनी र विकास बारे जानकारी प्राप्त गर्ने छन्।

२.४. आधुनिक चरणमा देखापरेका सामान्य र भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरूको ज्ञान आर्जन गर्ने छन्।

२.५. नेपाली भाषाको वर्तमान स्थितिबारे ज्ञान प्राप्त गर्ने छन्।

३. आधुनिक नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि

नेपाली भाषाको मध्यकालीन चरणमा हामीले विभिन्न राजनैतिक घटनाहरूले नेपाली भाषाको विकास यात्रालाई कसरी प्रभावित पाऱ्यो भन्ने कुराको जानकारी प्राप्त गर्ऱ्यौं। आप्तो विकासको क्रममा नेपाली भाषा विभिन्न रूपमा परिमार्जित हुँदै आधुनिक चरणसम्म आइपुगेको कुरा स्पष्ट रूपमा थाहा पाऱ्यौं। सुगौली सन्धिपछि नेपाली भाषाको विकासक्षेत्र अझ फाँटिलो भएर गएको देखिन्छ। मध्यकालको प्रारम्भमा नेपाली भाषाको जुन स्वरूप थियो त्यो उन्नाइसौं शताब्दिमा आइपुग्दा धेरै नै परिमार्जित भएको पाइन्छ। मध्यकालको प्रारम्भमा शिलालेख, ताम्रपत्र आदिमा प्राप्त नेपाली भाषाभन्दा उन्नाइसौं शताब्दिको भाषा बढि व्याख्यात्मक र सम्प्रेषणको गुणले परिपूर्ण पाइन्छ। भानुभक्त आचार्यका कृतिहरू, गोर्खाभारत जीवन (पत्रिका), पूर्वोत्तर भारतका सवाई काव्यमा नेपाली भाषाको अझ सम्प्रेष्य रूप देख्न पाइन्छ। यसरी सन् १९०० सम्म आइपुग्दा नेपाली भाषा अझ मानकता तर्फ बढेको देखिन्छ।

सन् १९०१ देखि नेपाली भाषाको तेस्रो अथवा आधुनिक चरण सुरु भएको मानिन्छ। भाषा विकासको दृष्टिले नेपाली भाषाको यो चरण सबैभन्दा महत्वपूर्ण छ। यस चरणमा देखापरेका राजनैतिक घटनाहरूमध्ये नेपालमा राणा शासन अस्तित्वमा आउनु एउटा प्रमुख घटना हो। राणाहरूको तानाशाही शासन सुरु भएपछि नेपालमा जनताले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता गुमाए। अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामा बाधा परेपछि थुप्रै नेपाली रचनाकारहरूले नेपाल छाडेर भारतको बनारसमा शरण लिए। बनारस प्राचीनकाल देखि नै भारतको ज्ञानको केन्द्र थियो। त्यसबेला संस्कृत र हिन्दी साहित्यको उत्थान बनारसलाई केन्द्र बनाएर गरिँदै थियो। भारतेन्दु हरीशन्द्रको अगुवाइमा हिन्दी पत्रकारिता र हिन्दी साहित्यको विकास तीव्र गतिमा हुँदै थियो। मोतीराम भट्ट र भारतेन्दु हरीशन्द्रको बिचमा राम्रो मैत्री रहेको थाहा लाग्छ। यसरी सकारात्मक परिवेशको प्रेरणाले मोतीराम भट्ट नेपाली साहित्यको सेवातिर लागे। उनका

समकालीन थुप्रै लेखक, कविहरू पनि नेपाली भाषा-साहित्यको सेवामा जुटेको थाहा लाग्छ। यसरी लामो समयसम्म बनारस नेपाली साहित्यको केन्द्र बन्न पुग्यो।

भारतमा अङ्ग्रेजी शासन कायम हुनु यस चरणको अर्को प्रमुख हो। अङ्ग्रेजी शासन विरुद्ध गरिएको लामो संघर्षमा भारतीय नेपालीहरूले पनि आफ्नो देशभक्ति प्रदर्शन गरे। देशव्यापि भइरहेका क्रियाकलापहरूको सञ्चारका लागि थुप्रै नेपाली पत्र-पत्रिकाहरूको जन्म भयो। यस्ता पत्र-पत्रिकाहरूले नेपाली भाषाको नया स्वरूप गठन गर्न र साहित्यको विकासमा ठुलो भूमिका निभाए। भारत स्वतन्त्र हुनु, जातीय एकताको प्रयासमा विभिन्न सङ्गठनहरू अस्तित्वमा आउनु, गोर्खाल्याण्ड आन्दोलन, भाषा आन्दोलन, नेपाली भाषालाई सम्वैधानिक मान्यता प्राप्ति, साहित्य एकाडेमी, सरस्वती सम्मान जस्ता उच्च संस्थानमा नेपाली भाषालाई मान्यता दिनु, नेपाली भाषा प्रशासन, शिक्षा, पत्रकारिता, मिडिया आदिको माध्यम बन्न पुग्यो जस्ता थुप्रै घटनाहरूले नेपाली भाषाको विकास यात्रालाई धेरै प्रभावित पारेको कुरालाई इन्कार गर्न सकिँदैन। आधुनिक चरणमा नेपाली भाषाको प्रचार-प्रसार भारत लगायत विश्वका थुप्रै देशहरूमा पनि भएको पाइन्छ।

आधुनिक नेपाली भाषाको विकासयात्रामा देखापरेका विभिन्न मोडहरूमध्ये केहि प्रमुख मोडहरूको चर्चा हामी यहाँ गर्नेछौं।

४. नेपालमा प्रशासनिक कार्य र नेपाली भाषा –

सन् १९०१ सम्म नेपाल एकीकृत भइसकेको र एकीकृत नेपालमा गोर्खा भाषा प्रशासनिक भाषाको रूपमा प्रतिष्ठित भइसकेको तथ्य हामीले अघिल्लो अध्यायमा थाहा पाइसकेका छौं। यसको प्रमाणस्वरूप हामी पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशलाई पाउँछौं। यस ग्रन्थबाट तत्कालीन सरकारी अड्डा अदालत र सिंहदरबार-सचिवालयका दस्तावेजहरूबाट आधुनिक चरणसम्म नेपालमा प्रशासनिक कार्यका लागि गोर्खा (नेपाली) भाषाको प्रयोग गरिन्थ्यो भन्ने पुष्ट प्रमाण पाइन्छ। यस अवधिमा पुस्तक रचना, प्रशासनिक लेखोट, ऐन, कानुन, शिक्षा, सरकारी आदेश, लोकव्यवहार, विचार-विनिमय, व्यवसाय आदि सबैको माध्यम गोर्खा भाषा बनेको देखिन्छ। यसरी यो भाषा समग्र नेपालमा भिन्ना-भिन्नै बोली भाषीहरूमाझ सम्पर्क भाषा बन्न पुगेको देखिन्छ।

५. नेपालमा शिक्षा र नेपाली भाषा

सन् १९०१ अघि नै नेपालमा गोर्खा भाषा जनव्यवहार र ज्ञानका पुस्तकहरू लेखे माध्यम बनिसकेको थियो। यस अघि नै राणा शासनकालमा काठमाडौंमा दरबार हाइस्कूलको स्थापना भइसकेको थियो। यसमा सुरुमा राजपरिवारका बाल-बच्चाहरूलाई मात्रै पढने अनुमति थियो। पछि गएर यसको दैलो सबै जनताका लागि खोलियो। समयसँगै देशका विभिन्न प्रान्तमा अरू शिक्षाका केन्द्रहरू पनि स्थापित भए। यसरी समयसँगै नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम बन्न पुग्यो। यसैक्रममा नेपाली व्याकरण र पाठ्यपुस्तक निर्माणको कार्य सुरु भयो।

विभिन्न तहका स्कूली पाठ्यपुस्तक र कोश निर्माण गर्ने कार्यले नेपाली भाषाको नयाँ स्वरूप निर्माण हुन पुग्यो। यसरी यस अवधिमा नेपाली भाषा व्याकरणसम्मत बन्दै मानक बन्ने दिशामा अग्रसर भयो। यसै क्रममा काठमाण्डौंबाट निस्किएको **गोर्खापत्र** (सन् १९०१) ले नेपालमा लिखित र मानक नेपाली भाषाको परिमार्जनमा ऐतिहासिक भूमिका खेलेको पाइन्छ। समयसँगै नेपालमा नेपाली भाषा सञ्चार माध्यमको भाषा बन्न पुग्यो। रेडियो नेपालको स्थापनाले पनि नेपाली भाषाको रूप परिमार्जन गर्नमा ठुलो भूमिका खेलेको देखिन्छ। नेपाल अकादमी, साझा प्रकाशन, मदन पुरस्कार गुठी जस्ता संघ-संस्थाहरू स्थापित भएपछि यस भाषा साहित्यको विकासमा ठुलो परिवर्तन आएको पाइन्छ। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **मुनामदन** (खण्डकाव्य), गोपालप्रसाद रिमालको **आमाको सपना**, माधवप्रसाद घिमिरोको **पापिनी आमा**, मोहन कोइरालाको **नदी किनारका माझी**, पुष्कर लोहनीको **कौडी**, कृष्णप्रसाद पराजुलीको **सय थुँगा फूल** जस्ता काव्य सङ्ग्रहले नेपाली कविता साहित्यको भावधारालाई माथि उठाउने कार्य गरेका छन्। उपन्यासको क्षेत्रमा डायमनशमशेरको **वसन्ती**, हृदयचन्द्रसिंहको **स्वास्तीमान्छे**, विजयमल्लको अनुराधा, शङ्कर कोइरालाको **खैरिनीघाट**, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका **तीन घुम्ति**, **सुम्निमा**, रमेश विकलको **सुनौली**, पारिजातको **पर्खालभिन्न र बाहिर**, राजेश्वर देवकोटाको **पूर्णिमा** जस्ता उत्कृष्ट कृतिहरूले नेपाली भाषालाई जनप्रिय बनाउने र यसको प्रचार-प्रसारमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेका छन्। आज नेपालमा साहित्यका जम्मै विधामा औँलामा गन्न नसकिने रचनाकारहरू आफ्नो कलम चलाउँदै आएका छन्।

६. बनारस र नेपाली भाषा-साहित्य

सन् १८४६ देखि १९५१ सम्म नेपालमा राणावंशी राजाहरूको राज थियो। राणा शासनको अस्तित्वसँगै नेपालमा जनताको अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छिनियो। यसले गर्दा थुप्रै नेपाली रचनाकारहरू भारतको बनारसमा शरण लिन पुगे भन्ने कुराको जानकारी हामीले माथिको अंशमा पाइसकेका छौं। पवित्र नगरी बनारस शिक्षा र ज्ञानको केन्द्र हुनका साथै संस्कृत र हिन्दी भाषा-साहित्यको केन्द्र थियो। बनारसको यसै साहित्यिक माहौलबाट प्रेरित भएर उत्साही नेपाली रचनाकारहरूले नेपाली भाषा- साहित्यको सेवा कार्य सुरु गरे। लामो समयसम्म बनारस नेपाली भाषा साहित्यको केन्द्र बन्न पुग्यो।

बनारसमा मोतीराम भट्ट (सन् १८६६-१८९६) को प्रयासमा नेपाली भाषाले मुद्रणको दुनियाँमा प्रवेश गर्‍यो। उनको सम्पादनमा **गोर्खा भारत जीवन (१८८६)** पत्रिकाको प्रकाशन सुरु भयो। विद्वानहरूले यसलाई समग्र नेपाली जगतको पहिलो पत्रिका मानेका छन्। यसरी छापाखानाको सुविधाले गर्दा नेपाली पुस्तक प्रकाशन र प्रचार-प्रसारको कार्य व्यापक रूपमा हुन सुरु भयो। बनारसमा पनि सुरुमा अनुवाद साहित्यको थालनी भयो। विस्तारै लेखक-कविहरूले मौलिक अभिव्यक्ति दिन थाले। साहित्यमा विभिन्न विधाहरूको सूत्रपात भयो। भानुभक्त रचित **सातकाण्ड रामायण**को प्रकाशन मोतीरामभट्टको प्रयासमा बनारसबाटै भयो। यस कृतिको प्रसिद्धिले नेपाली भाषाको एकरूपतामा ठुलो भूमिका खेल्‍यो। प्रकाशन र प्रचार-प्रसारको उचित व्यवस्थाले गर्दा साहित्य र पत्रिकारिताको बाटो अझ फाँटिले हुँदै गयो। यसरी बनारसमा नेपाली साहित्यको भण्डार तयार भएको पाइन्छ। **उपन्यास तरङ्गिनी (सन् १९०२), सुन्दरी (सन् १९०८), माधवी (सन् १९०८), गोर्खाली (१९१४)**, जस्ता पत्रिकाहरूको क्रमशः जन्म भयो। यी पत्रिकाहरूले विभिन्न विधागत साहित्यको विकासमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको देखिन्छ। मोतीराम भट्ट, कृष्णप्रसाद रेग्मी, हरिहर आ.दी. शिखरनाथ सुवेदी, चक्रपाणि चालिसे, नरेन्द्रनाथ रिमाल, काशीबहादुर श्रेष्ठ जस्ता विद्वानहरूले रचनात्मक साहित्य, प्रकाशन व्यवस्था, व्याकरण, कोश निर्माण, विभिन्न भाषिक आन्दोलन जस्ता प्रकल्प चलाएर नेपाली भाषा-साहित्यको विकासमा ठुलो भूमिका खेलेका छन्।

बनारसले नेपाली साहित्यलाई अजर-अमर कृतिहरू दिएको कुरालाई बिर्सन सकिँदैन। मोतीरामभट्टले सम्पादन र प्रकाशन गरेको भानुभक्त आचार्यको सातकाण्ड रामायण, मोतीराम भट्टको पीकदूत, भानुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र, शाकुन्तल नाटक, सूक्तिसिन्धु (सम्पादित), कृष्णप्रसाद रेग्मीको रम्भाशुक सम्वाद, शिखरनाथ सुवेदीको शृङ्गार दर्पण, सदाशिव शर्माको उपन्यास महेन्द्रप्रभा, चन्द्रकान्ता, पहलमानसिंह स्वाँरको नाटक अटलबहादुर, सोमनाथ सिक्दालको आदर्श राघव, नरेन्द्रनाथ रिमालद्वारा अनुदित भगवद्गीता, महाभारत आदि कृतिहरू नेपाली साहित्यका अमूल्य सम्पत्ति हुन्।

७. पूर्वोत्तर भारतमा नेपाली भाषा-साहित्य

पूर्वोत्तर भारतमा नेपाली भाषा अध्ययनको थालनी सन् १८७५-७६ मा नै भएको तथ्य इतिहासबाट प्राप्त हुन्छ। १८७६ मा अविभक्त असम, शिलाङमा स्थापित गरिएको गोर्खा पाठशाला यसको जिउँदो प्रमाण हो। मणिपुरको भूमिमा तुलाचन आलेले सन् १८९३ मा लेखेको मणिपुरको लडाईँको सवाई यस क्षेत्रको पहिलो साहित्यिक कृतिको रूपमा फेलापरेको छ। यस क्षेत्रबाट अन्य सवाई काव्यहरू पनि लेखिएका छन्। भाषा र साहित्य दुवै दृष्टिले सवाई काव्यहरूको विशेष महत्व छ। सन् १९३६ बाट मणिसिंह गुरुङको सम्पादनमा शिलाङबाट निस्कने गोर्खा सेवक पत्रिकाले पूर्वोत्तर भारतमा नेपाली भाषा-साहित्यको विकासमा उल्लेख्य योगदान दिएको छ। वर्तमानमा मणिपुर, नागाल्याण्ड, मिजोरम, अरुणाचल प्रदेश, असम, मेघालयबाट प्रशस्त मात्रामा नेपाली भाषा-साहित्यको सिर्जना भइसकेको छ। धेरैजसो राज्यका स्कुल-कलेजहरूमा नेपाली विषयको पठन-पाठनका निम्ति सरकारी मान्यता प्रदान गरिएको छ। मणिपुरबाट चन्द्रेश्वर दुबेको देशको माटो (उपन्यास), आशारानी राई रचित यम द्वितीया (कथा सङ्ग्रह), शिलाङबाट विक्रमवीर थापा रचित उपन्यास टिस्टादेखि सतलजसम्म, बीसौँ शताब्दिकी मोनालिसा (कथा सङ्ग्रह), हरिभक्त कटुवालको यो जिन्दगी खै के जिन्दगी, पुष्पलाल उपाध्यायको उषामञ्जरी, युद्धवीर राणाको चिहान न पाएका तक्माहरू, हरिप्रसाद गोर्खा राई रचित यहाँ बदनाम हुन्छ लीलबहादुर क्षत्री रचित ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ, बसाईँ जस्ता उपन्यास, अविनाश श्रेष्ठ रचित नाटक अश्वत्थामा

हतोहत, गीता उपाध्यायको जन्मभूमि मेरो स्वदेश (उपन्यास) जस्ता कृतिहरू नेपाली भाषामा लेखिएका पाइन्छन्। आज असङ्ख्य लेखकहरू विभिन्न विधामा सक्रिय रहेर भाषा-साहित्य सेवाको कार्यमा संलग्न छन्।

८. दार्जिलिङ र नेपाली भाषा-साहित्य

नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा दार्जिलिङको अविस्मरणीय योगदान छ। पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा निस्कने चन्द्रिका (सन्-१९१८) पत्रिकाले नेपाली भाषा-साहित्यको विकास साथै नेपाली भाषा परिमार्जन गर्ने क्षेत्रमा ऐतिहासिक भूमिका खेलेको देखिन्छ। पारसमणि प्रधानलाई आधुनिक नेपाली भाषा साहित्यका वरेण्य व्यक्ति मानिन्छ। दार्जिलिङ प्रान्तमा नेपाली भाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाउने क्रममा उनले अथक अभियान चलाएका थिए। पारसमणि प्रधानले स्कुल, कलेजहरूमा नेपाली भाषा-साहित्यको शिक्षाका निम्ति आफ्ना सहयोगीहरूसँग मिलेर लामो संघर्ष गरे। सन् १९१७ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले यसलाई माध्यमिक स्तर, आइ.ए. र कलेज स्तरमा मान्यता दिँदा नेपाली नामले दिएको पाइन्छ। दार्जिलिङका स्कुल, कलेजहरूमा नेपाली पठन-पाठनको थालनीसँगै पाठ्यपुस्तक, व्याकरण र कोशग्रन्थहरूको निर्माण भएकाले नेपाली भाषाको रूप निरन्तर परिमार्जित हुँदै गयो। सन् १९२४ मा दार्जिलिङमा 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' नामक संस्थाको स्थापना पछाडि नेपाली भाषा-साहित्यले अझ व्यापकता पाएको देखिन्छ। दार्जिलिङबाटै गंगाप्रसाद प्रधानको संपादनमा निस्कने गोर्खे खबर कागत (सन् १९०१) ले पनि नेपाली भाषा साहित्यको प्रचार-प्रसार गर्नमा योगदान पुऱ्याएको छ। आज प्रशस्त संघ-संस्थाहरू र लेखक-रचनाकारहरू प्रशस्त साहित्य निर्माण गरेर भारतीय नेपाली साहित्य र नेपाली भाषाको सेवा गर्दै आएका छन्। महानन्द सापकोटाको मनलहरी (कविता सं), अगमसिंह गिरीको युद्ध र योद्धा (कविता सं), मनबहादुर मुखियाको अँध्यारोमा बाँच्नेहरू (नाटक), ओकिउयामा ग्वाइन रचित चित्रलेखा, शिवकुमार राईको फ्रण्टियर, यात्री (कथा सङ्ग्रह), रूपनारायण सिंहको भ्रमर (उपन्यास), लैनसिंह बाइदेलको लङ्गडाको साथी (उपन्यास), शिवकुमार राईको डाक बङ्गला (उपन्यास), इन्द्रबहादुर राईको कठपुतलीको मन (कथा सङ्ग्रह), आज रमिता छ (उपन्यास),

असीत राईको नयाँ क्षितिजको खोज (उपन्यास), विन्ध्या सुब्बाको अथाह (उपन्यास) जस्ता उत्कृष्ट कृतिहरूले नेपाली भाषा-साहित्यको गरिमालाई चुल्याएका छन्।

देहरादुनबाट निस्कने गोर्खा सन्सार (१९२६), तरूण गोर्खा (१९२८) साथै कलकत्ताबाट निस्कने थुप्रै स्तरीय पत्रिकाहरूले पनि नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा ठुलो भूमिका खेलेको देखिन्छ।

९. सिक्किममा नेपाली भाषा-साहित्य

सिक्किममा टासी नामग्याल (१९१४-१९६३) को शासनकालमा प्रशासनिक कामकाज नेपालीमा हुने गरेको प्रमाण तत्कालीन सरकारी दस्तावेजहरूबाट थाहा लाग्छ। समयसँगै निस्कने साहित्यिक पत्रपत्रिकाहरू र अपतन साहित्य परिषद, सिक्किम साहित्य परिषद जस्ता सङ्घ-संस्थाहरूले यस प्रान्तमा नेपाली भाषा-साहित्यको विकास र परिमार्जनमा प्रमुख भूमिका खेल्दै आएका छन्। साहित्यकारहरूले उत्कृष्ट कृतिहरू लेखेर नेपाली भाषा साहित्यको मान बढाएका छन्। तुलसीबहादुर क्षेत्री अपतनको कर्ण-कुन्ती (खण्ड काव्य), गङ्गा कप्तानको महत्वहीन कुमारित्व (उपन्यास), पवनकुमार चामिलङको अन्त्यहीन सपना मेरो विपना (कविता सङ्ग्रह), जीवन थिङको साङ्गलीभिन्न बाँधिएका घोडाका टापहरू (कविता संग्रह), तुलसी कश्यपको आमा (महाकाव्य), भीम दाहलको अभीष्टको खोज (उपन्यास) जस्ता कृतिहरू सिक्किमको माटोमा सृजिएका पाइन्छन्।

१०. नेपाली भाषामा व्याकरण र शब्दकोश निर्माण कार्य

सन् १८२० मा प्रा. जे.एन. एटनले अङ्ग्रेजीमा अ ग्रामर अफ दि नेपाली लैंग्वैज पुस्तक लेखेको पाइन्छ। नेपाली भाषामा व्याकरण लेख्ने काम थुप्रै नेपाली व्याकरणविदहरूले गरेको पाइन्छ। जय पृथ्वीबहादुर सिंहद्वारा लिखित अक्षरङ्क शिक्षा (सन् १९०१), प्राकृत व्याकरण (१९०१) हेमराज पण्डितको चन्द्रिका (१९१२) नेपाली भाषामा व्याकरण लेख्ने प्रारम्भिक प्रयासको रूपमा देख्न पाइन्छ। सोमनाथ सिग्दाल, पारसमणि प्रधान, गोपाल पाण्डे, पुष्कर शमशेर, रोहिणीप्रसाद भट्टराई, पुष्कर शमशेर आदि विद्वानहरूले पनि नेपाली व्याकरणहरू लेखेर नेपाली भाषाको एकरूपताको कार्यलाई अघि बढाएको देखिन्छ।

नेपाली भाषा-व्याकरण निर्माण कार्य सँगसँगै कोश निर्माण गर्ने काम पनि अघि बढेको देखिन्छ। यस क्षेत्रमा मोतीराम भट्ट, जयपृथ्वीबहादुर, चक्रपाणि चालिसे, पारसमणि प्रधान, हर्षनाथ भट्टराई, सूर्यविक्रम ज्ञावली, बालकृष्ण पोखरेल आदिको उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ। १९३१ मा राल्फ लीली टर्नरले लेखेको **व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश**, पुष्कर शमशेरको **अङ्ग्रेजी नेपाली कोश** (१९३६), चक्रपाणि चालिसेको **बगलीकोश** र **पर्यायवाची कोश**, बालचन्द्र शर्माको **नेपाली शब्दकोश** (१९६२), पारसमणि प्रधानका **अङ्ग्रेजी नेपाली**, **नेपाली अङ्ग्रेजी** तथा **नेपाली-नेपाली शब्दकोश**, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको **वृहत-नेपाली शब्दकोश**, राजनारायण प्रधानको **अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश**, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयको **त्रिभाषी शब्दकोश**, सीआइआइएल मैसुरको **त्रिभाषी शब्दकोश** यस दिशाका महत्वपूर्ण ग्रन्थहरू हुन्।

११. भारतमा नेपाली भाषालाई मान्यता

सन् १९१८ देखि नै दार्जिलिङमा नेपाली भाषामा स्कुली शिक्षाको थालनी भइसकेको थियो भन्ने कुराको जानकारी हामी इतिहासबाट पाउँछौं। ३० जुलाई १९२६ मा बङ्गाल सरकारको भाषा नियुक्ति विभागले अधिसूचना जारी गरेर त्यस बेलासम्म गोर्खा भाषा, नेपाली पहाडिया वा खसकुराको नामले चिनिने नेपाली भाषालाई **नेपाली** नाम प्रदान गर्‍यो। यस पछाडि नेपाली नामले विस्तारै व्यापकता पाएको देखिन्छ। यसपछि लामो समयसम्म पनि नेपालमा गोर्खाभाषाकै प्रचलन रहेको कुरा इतिहाकारहरूले बताएका छन्। सन् १९३४ पछि मात्रै नेपालमा यस भाषालाई नेपाली भनेर चिनिन थाल्यो। यसै क्रममा सन् १९६१ मा बङ्गाल सरकारको ऐन अनुसार दार्जिलिङ जिल्लाका तीन महकुमा- दार्जिलिङ, खरसाह र कालिम्पोङमा सरकारी कामकाजका निम्ति नेपाली भाषालाई मान्यता प्रदान गरियो। सन् १९७७ मा उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयले स्नातकोत्तर तहसम्मको शिक्षाका लागि नेपाली भाषा-साहित्यलाई स्वीकृति प्रदान गर्‍यो। वर्तमानमा यस विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर लगायत एम.फिल र पीएचडीसम्मको शिक्षा नेपालीमा लिन सकिने प्रावधान छ। भारतमा नेपाली बहुल राज्यका स्कुल, कलेज र विश्वविद्यालयहरूमा नेपाली भाषा-साहित्यको पठन-पाठन र शोधकार्य गरिन्छ।

भारतमा नेपाली भाषालाई सम्बैधानिक मान्यता प्राप्त छ। सन् १९९२ मा भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचिमा यसले एउटा प्रमुख भारतीय भाषाको रूपमा मान्यता पाएको छ।

भारतमा सर्वोच्च पुरस्कार संस्थानहरूमा नेपाली भाषाले मान्यता पाएको छ। सन् १९७४ मा साहित्य एकाडेमी, नयाँ दिल्लीले नेपाली भाषालाई मान्यता दियो। त्यसपछि भारतीय नेपाली साहित्यकारहरू बर्सेनी एकाडेमी पुरस्कारले सम्मानित हुँदै आएका छन्। आज बिडला फाउन्डेसन, सरस्वती सम्मान गुठी र भारतको सर्वोच्च साहित्य सम्मान ज्ञानपीठ पुरस्कार संस्थानले पनि नेपाली भाषालाई सम्मानित स्थान प्रदान गरेको छ। आज भारतमा नेपाली भाषी बहुल क्षेत्रमा पर्ने स्कुल, कलेजहरूमा नेपाली भाषा पढाइन्छ। उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालयमा नेपाली विषयमा एम.फिल. र पीएचडीसम्मको पठन-पाठन गरिन्छ। सेन्ट्रल हिन्दी इन्स्टिट्युट अफ इन्डियन ल्याङ्गवेजेज (CIIL) मैसुरबाट पनि अन्य भारतीय भाषासँगै नेपाली भाषाको सम्बर्द्धन कार्यका लागि विभिन्न प्रकल्पहरू चलाइँदै छन्। यसै क्रममा उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालयले प्रमाणपत्र र डिप्लोमा कोर्सका लागि मान्यता दिएर नेपाली भाषा-साहित्यको मान बढाएको छ। यो समस्त भारतीय नेपालीहरूका लागि गौरवको विषय हो। आज असङ्ख्य रचनाकार, साहित्यकार, भाषा-साहित्यप्रेमी नेपाली भाषा-साहित्यको सम्बर्द्धनमा आफ्नो अमूल्य समय दिँदै आएका छन्। भारत सरकारको नया शिक्षा नीति लागु हुँदा अझ यसको मान्यता र मूल्य बढने छ भन्ने कुराप्रति आश्वस्त हुन सकिन्छ।

१२. आधुनिक सञ्चार प्रविधि र नेपाली भाषा

आजका वैज्ञानिक सञ्चार प्रविधिहरूले पनि नेपाली भाषालाई धेरै प्रभावित पारेको छ। आज यो अन्य भाषा सरह कम्प्युटर र इन्टरनेटमा प्रयोग गरिने भाषाहरूमध्ये एक हो। फन्टको भिन्नता यसको नकारात्मक पक्ष हो, तर यूनिकोडले यसको क्षतिपूर्ति गरेको देखिन्छ। आज नेपाली भाषा विश्वस्तरीय सञ्चार माध्यमका निम्ति प्रयोग गरिन्छ। समाचारपत्र, रेडियो, दूरदर्शन, सिनेमा, विज्ञापन, सोशल मिडिया, फिल्म, पत्रपत्रिका, विभिन्न नेपाली च्यानलहरू, विज्ञापन एजेन्सिहरू आदिले नेपाली भाषा साहित्यको प्रचार-प्रसार विश्वस्तरमा गर्दै आएका छन्। नेपाली भाषालाई विश्वस्तरको भाषा बनाउनमा इन्टरनेटले ठुलो भूमिका खेलेको छ। आज

यो विश्वका अन्य भाषा सरह जनसेवा गर्ने गूगलको एउटा प्रमुख भाषाको रूपमा चिनिने पुगेको छ।

१३. आधुनिक नेपाली भाषाको भाषिक संरचनाको विशेषता

आधुनिक चरणको नेपाली भाषामा निम्नलिखित विशेषताहरू देखिन्छन्-
सामान्य विशेषताहरू

- क. आधुनिक कालमा गोर्खा भाषा वा गोर्खालीको नामले चिनिने नेपाली भाषाले नेपाली नाम प्राप्त गर्‍यो।
- ख. आधुनिक कालमा नेपाली भाषाको प्रचार-प्रसार भारत लगायत विश्वका थुप्रै देशहरूमा हुनका साथै यो विभिन्न सञ्चार माध्यमको भाषा बन्न पुग्यो।
- ग. नेपाली भाषा व्याकरणसम्मत बन्नाले यसको स्वरूप स्थिर र मानक भयो।
- घ. नेपाली भाषा प्राथमिक तहदेखि उच्चस्तरसम्म पठनपाठन गरिनका साथै खोज-अनुसन्धान गर्ने र सञ्चार-प्रविधिको माध्यम बन्न पुग्यो।
- ङ. यस कालमा नेपाली भाषा व्यापक मात्रामा भारतीय तथा विदेशी भाषाहरूको सम्पर्कमा आउनाले यसको शब्दभण्डारमा वृद्धि भयो।
- च. नेपाली भाषा गूगल सम्मत बन्न पुग्यो।
- छ. नेपालीमा विश्वस्तरीय साहित्यको रचना हुन थाल्यो।
- ज. यस चरणमा नेपाली भाषा आधुनिक वैज्ञानिक प्रविधिहरूमा प्रयोग गरिने भाषाहरूमा आफ्नो स्थान बनाउन सफल भएको देखिन्छ।

भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरू

भाषावैज्ञानिक दृष्टिले पनि यस युगको नेपाली भाषामा निम्न परिवर्तनहरू आएको देख्न पाइन्छ-

- क. तत्सम, तद्भव, देशज, विदेशी, ध्वन्यात्मक र अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रचलन हुन थाल्यो। देशज शब्दमा नेपालका स्थानीय बोलीहरूका शब्द मात्रै नभएर भारतीय प्रान्तीय भाषाका शब्दहरू पनि मिस्सिएर यसको शब्दभण्डारमा अभूतपूर्व बढोत्तरी भएको देखिन्छ।

- ख. व्याकरणिक कोटिहरूको निर्धारण भयो।
- ग. भाषा समस्त रूपमा संयोगात्मक बन्न पुग्यो। हिन्दीमा परसर्ग एवं सहायक क्रिया शब्दबाट छुट्टै लेखिन्छन् तर नेपालीमा यस्तो हुँदैन। यसरी नेपाली भाषा संयोगात्मक बन्न पुग्यो।
- घ. स्त्रीलिङ्ग तथा पुलिङ्गको प्रयोग व्यक्ति स्तरसम्म मात्रै सीमित रह्यो। मानवेतर प्राणी, वस्तु, पदार्थ सबै पुल्लिङ्गको रूपमा प्रयुक्त हुन लागे। यो नेपाली भाषाको आफ्नो छुट्टै विशेषता हो।
- ङ. आधुनिक कालको मध्यसम्म शब्दान्तको अर्द्ध अक्षरमा हलन्त लगाउने पद्धति थियो, तर वर्तमानमा आएर यो नियम प्राय समाप्त भयो। ऐले न र स वर्णमा हलन्त लगाएको पाइन्छ।
- च. यसमा प्राविधिक शब्दहरूको समावेश भयो।
- छ. प्राविधिक, वैज्ञानिक एवं प्रशासनिक शब्दहरूको नेपालीकरण भएको देखिन्छ।
- ज. टङ्कण वा मुद्रणको सुविधाको लागि केहि वर्णहरूको रूपमा परिवर्तन भयो। यस भन्दा अघि अ, ख, झ, ण वर्णको भिन्नै रूप थियो।
- झ. विराम चिह्नमा हिन्दी र अङ्ग्रेजी सरह सबै चिह्नहरूको प्रयोग हुन थाल्यो।
- ञ. भाषामा आफ्नै उपसर्ग र प्रत्ययदेखि बाहिर हिन्दी, नेवारी, उर्दू, फारसी आदि भाषाका उपसर्ग र प्रत्ययहरू असङ्ख्य मात्रामा जोडिए।
- ट. उखान-टुक्काहरूको प्रयोगले भाषा धेरै सार्थक बन्न पुग्यो।
- ठ. टङ्कण र मुद्रणको सुविधाका आधारमा भाषाको मानकीकरण भयो।
- ड. नेपाली भाषा गूगल र इन्टरनेटमा प्रयोग गरिने प्रमुख भाषाहरूमध्ये एउटा भाषा बन्न पुग्यो।

१४. निष्कर्ष

पश्चिमी नेपालको एउटा सानो प्रान्तबाट खस भाषाको नाममा अस्तित्वमा आएको नेपाली भाषा आफ्नो विकासयात्रामा विभिन्न नामहरूले चिनिँदै आधुनिक कालमा आएर मानक भाषाको रूपमा प्रतिष्ठित भयो। समयसँगै विभिन्न भाषाहरूको सम्पर्कले यसको रूपमा परिवर्तन आयो र यसको सम्पर्क क्षेत्र पनि विस्तृत हुँदै गयो। यो नेपालको राष्ट्रभाषा, भारतमा सम्बैधानिक मान्यताप्राप्त भाषा हुनका साथै वर्तमानमा विश्वस्तरको एउटा मानक भाषा बन्न सफल भयो। विभिन्न भाषाहरूको सङ्क्रमणले गर्दा यसको शब्द भण्डारमा अभुतपूर्व वृद्धि हुँदै

गयो। वर्तमानमा यो प्रेस, रेडियो, सिनेमा, इन्टरनेट, गूगल, सामाजिक सञ्जाल आदिमा प्रयोग गरिने भाषाको रूपमा देखापरेको छ। नेपाली भाषा साहित्यको सम्बर्द्धन र संरक्षणका निम्ति नेपालबाट मदनपुरस्कार, त्रिभुवन पुरस्कार र भारतबाट साहित्य अकादमी पुरस्कार, भानु पुरस्कार जस्ता पुरस्कारहरूको स्थापना भएको छ। आज युरोप, अमेरिका, अस्ट्रेलिया, क्यानाडा, हङकङ, म्यानमार, भूटान आदि देशहरूमा नेपालीमा भाषिक सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू र पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित हुन्छन्। अनुवादको माध्यमबाट नेपाली साहित्य विश्वसाहित्यमा आफ्नो स्थान बनाउन पुगिसकेको छ। नेपाली भाषाको व्यवहारक्षेत्र जति व्यापक हुँदै जाँदैछ त्यति नै यसको शब्द-भण्डारमा पनि वृद्धि हुँदै जाँदै छ। हिन्दी, उर्दू, अङ्ग्रेजी तथा अन्य विदेशी भाषाहरूको प्रभावले आज नेपाली भाषाको स्वरूपमा धेरै परिवर्तन आएको छ। वर्तमानमा आएर यो भाषा अन्य विकसित भाषाहरूको हाराहारीमा उभिएको देखिन्छ र यो यसको परिवर्तनशीलता र ग्रहणशीलताको परिचायक हो। भाषाविज्ञानका माध्यमबाट आज यो भाषा विश्वभाषा विज्ञान र महासभाहरूमा आफ्नो स्थान दखल गर्न सफल हुन पुगेको छ।

माथि उल्लेख गरिएको अंशमा स्मरण गर्न योग्य बिन्दुहरू :-

१. नेपाली भाषाको आधुनिक चरणको सुरुआत सन् १९०१ बाट मानिन्छ।
२. आधुनिक चरणको प्रारम्भसम्म नेपाली भाषा गोर्खाभाषाको नामले नेपालको प्रशासनिक भाषाको रूपमा प्रतिष्ठित भइसकेको थियो। तर पछि बदलिएर नेपाली भयो।
३. यो शिक्षाको माध्यम बन्न पुग्यो र यसैले यस भाषामा व्याकरण, कोशग्रन्थ र पाठ्यपुस्तकहरू लेखिए।
४. व्याकरणका नियममा बाँधिन पुगेपछि यसमा एकरूपता आएको देखिन्छ।
५. नेपाली भाषाको रूप गठन गर्नमा नेपाल बाहेक बनारस, पूर्वोत्तर भारत दार्जिलिङ र भारतका अन्य राज्यहरूले मुख्य भूमिका खेलेका छन्।
६. भारतमा नेपाली भाषाले सम्बैधानिक मान्यता पायो।
७. वर्तमानमा नेपाली भाषा आधुनिक सञ्चार माध्यमको भाषा बन्न पुग्यो।

आफ्नो प्रगतिको जाँच गर्नुहोस् -

- प्रश्न १. आधुनिककालीन नेपाली भाषामा व्याकरण र कोशग्रन्थ लेखे पाँच ग्रन्थकारहरूको नाम लेख्नुहोस्।
- प्रश्न २. भारत र नेपालमा नेपाली भाषा-साहित्यमा उल्लेख्य योगदान दिने लेखकहरूलाई सम्मान गर्ने केहि पुरस्कारहरूको उल्लेख गर्नुहोस्।
- प्रश्न ३. गोर्खा भाषाले नेपाली नाम कसरी प्राप्त गर्‍यो - यस विषयमा एउटा अनुच्छेद लेख्नुहोस्।
- प्रश्न ४. नेपाली भाषाको विकासमा बनारसको योगदान बारे आफ्नो विचार १०० शब्दमा लेख्नुहोस्।
- प्रश्न ५. आधुनिककालीन नेपाली भाषाका पाँच सामान्य र पाँच भाषा वैज्ञानिक विशेषताहरू लेख्नुहोस्।
-

१५. थप अध्ययनका लागि सामग्री

१. ऐतिहासिक कालमा नेपाली भाषा र साहित्य - मोहनराज शर्मा, अभिलेख, १९७४
 २. नेपाली भाषा अधिगोष्ठी - चूडानाथ भट्टराई, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, १९७५
 ४. नेपाली भाषाको उत्पत्ति - चूडामणि बन्धु, जगदम्बा प्रकाशन, काठमाण्डू, १९६८
 ५. नेपाली भाषा विकासको संक्षिप्त इतिहास, सूर्य विक्रम ज्ञवाली, नेपाली साहित्य परिषद दार्जिलिङ, १९७२
 ६. नेपाली भाषा र साहित्य, बालकृष्ण पोखरेल, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौं, १९७५
 ७. पाँचसय वर्ष - बालकृष्ण पोखरेल, जगदम्बा प्रकाशन, काठमाण्डू, १९६३
 ८. नेपाली भाषा र संस्कृति - डा. गोमा देवी शर्मा, गोर्खा ज्योति प्रकाशन, २०१३
-

एकाइ ४

वर्णविन्यास

एकाइ संरचना

१. प्रस्तावना
 २. उद्देश्य
 ३. पदान्तमा ह्रस्व इ, उ हुने शब्दहरू
 ४. पदान्तमा दीर्घ ई र ऊ हुने शब्दहरू
 ५. तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यास
 ६. हलन्त-अजन्तसम्बन्धी नियम
 ७. ब-व सम्बन्धी
 ८. शिरबिन्दु, चन्द्रबिन्दु र पञ्चमवर्णको प्रयोग:
 ९. पदयोग र पदवियोगसम्बन्धी नियम
 १०. तत्सम शब्दका हिज्जे
 ११. हलन्त-अजन्त (खुट्टो काट्ने) सम्बन्धी नियम :
 १२. य र ए
 १३. क्ष र ऋको प्रयोग
 १४. ज्ञको प्रयोग
 १५. श-ष-स सम्बन्धी
 १६. विविध
 १७. निष्कर्ष
 १८. सन्दर्भसामग्री
-

१-प्रस्तावना

विश्वका भाषाको आफ्नै वर्णविन्यास हुन्छ। वर्णविन्यास भनेको वर्णको व्यवस्थित रखाइ अर्थात् अक्षरविन्यास हो। यसलाई हिज्जे तथा वर्तनी पनि भनेको पाइन्छ। वर्णविन्यासको प्रयोग सही रूपले हुन सकेन भने अर्थको अनर्थ भएर उल्टो अर्थ निस्कन सक्छ। त्यसकारण वर्णविन्यासको सही ज्ञान हुनु अनिवार्य ठानिन्छ। यहाँ नेपाली लेखन शैलीका आधारमा यहाँ वर्णविन्यासका नियम प्रस्तुत गरिएको छ।

२-उद्देश्य

नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिए तापनि वर्णविन्यासको नियम आफ्नै प्रकारको छ। विद्यार्थीहरूलाई मानक तथा शुद्ध रूपमा नेपाली लेखन शैलीको ज्ञान दिलाउनु यो पाठको उद्देश्य रहेको छ। वर्तमानको नेपाली मानक लेखन वा चलेको नियमलाई आधार बनाई बनाइएको नियम यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

३- पदान्तमा ह्रस्व इ, उ हुने शब्दहरू:

सम्बन्ध(नाता)बोधक र अन्य पुलिङ्गी शब्दको पदान्तमा रहेका इ, उ ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै: दाइ, भाइ, ज्वाइँ, पति, पनाति, दाजु, जेठाजु, आदि।

(अपवाद सम्धी, स्वामी, हात्ती, खसी)

आइ, याइँ, आउ, आरु, आलु, एलु, यी ५ वटा प्रत्यय लागि बनेका शब्दहरूका इकार उकार ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै: पढाइ, लेखाइ, कमाइ, लमाइ, दुष्ट्याइँ, बुढ्याइँ, रोपाइँ, घेराउ, चुमाउ, टिकाउ, बिकाउ, सिकारु, हटारु, बढालु, इखालु, मैतालु, घरेलु आदि।

अव्यय शब्दको अन्त्यको इ ह्रस्व लेखिन्छ। जस्तै: अगाडि, पछाडि, वरिपरि, लागि, तापनि, चाहिँ।

परिणाम जनाउने शब्द ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै: कति, यति, उति, जति आदि।

अपवाद: अरी, ही र हीं ३ वटा प्रत्यय लागेका यसरी, कसरी, कहीं, यहीं, त्यहीं आदि र लाई विभक्ति चाहिँ दीर्घ लेखिन्छन्।

निर्जीव वा अमानवीय उकारान्त नाम ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै : आलु, केराउ, बिउ, हिउँ, लिखु, तुनु, पनिउँ, गुनिउँ आदि।

स्थानवाचक उकारान्त नाम: भाग्सु, जम्मु, जङ्गु, डिक्चु, लप्चु, ठाउँ, गाउँ, कुलु आदि। तर स्थानवाचक इकारान्त चाहिँ दीर्घ हुन्छ। जस्तै- मेची, महाकाली, गोदावरी, धनसिरी, बैतर्णी आदि।

सानो, लघुतावाची र प्रियार्थक शब्दमा उकार ह्रस्व लेखिन्छ। जस्तै : कालु, रामु, बच्चु, सानु, नानु आदि।

उकारान्त नाम र विशेषण ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै: बाबु, छट्टु, पत्रु, भाउ, साहु, चालु, उल्लु, ढडडु आदि।

समापक छु र हुँ क्रियापदको अन्त्यको उकार ह्रस्व लेखिन्छ। जस्तै : म राम्रो छु। म नेपाली हुँ। म फलफुल खान्छु।

४- पदान्तमा दीर्घ ई र ऊ हुने शब्दहरू

शब्दको अन्त्यमा उ वा इ उच्चारण दीर्घ लेख्ने नियम यस प्रकार छन्:-

स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूमा: केटी, रानी, दिदी, गाई, भैंसी, भाउजू, माइजू, फुपू, सासू आदि।

निर्जीव इकारान्त शब्दमा : ठेकी, कोदाली, टोपी, छाती, मसी, कागती आदि।

विशेषण र नामबाट बनेका भाववाचक इकारान्त नाम : खेती, अमिरी, गरिबी, साझेदारी, इमानदारी, खरदारी, मास्टरी, डाक्टरी, नोकरी आदि।

इकारान्त नदीको नाम: कावेरी, मेची, रवी, भेरी, सुनकोसी, भागीरथी, गोदावरी, हुगली आदि।

स्थानवाचक इकारान्त नाम : दिल्ली, मुम्बई, चेन्नई, नाम्ची, सिलगढी, इटली, जर्मनी आदि।

स्थानवाची विशेषणको अन्त्यको इकार: लेकाली, सिक्किमेली, गोर्खाली, भुटानी, स्याङ्जाली, अमेरिकाली, रसियाली, अफ्रिकेली, जुम्ली, बङ्गाली आदि।

जात, थर, पेसा बुझाउने शब्दको अन्त्यको ईकार र ऊकार : जस्तै- अधिकारी, राई, कामी, छेत्री, लिम्बू, गुरागाईँ, भट्टराईँ, बजगाईँ, नाऊ, ज्यापू, थारू, पुजारी, डकर्मी आदि।

जाति, वर्ग, भाषा आदि बुझाउने अन्तिम ईकार र ऊकार : नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, तेलुगू, उर्दू आदि।

सर्वनाम शब्दको अन्त्यको इकार र उकार दीर्घ हुन्छ : तिमी, हामी, उनी, यी, ती, तपाईँ, आफू, ऊ, अरू आदि।

विशेषणको अन्त्यको इकार : खाली, अलछ्ठी, जाती, पाजी, लाछ्ठी, सिल्ली, दामी, असली, कानुनी, देखावटी आदि।

‘छु’ र ‘हुँ’ बाहेकका सम्पूर्ण समापक क्रियापदका अन्त्यका ईकार र ऊकार दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै : गई, पढी, जाऊ, खाऊ, बसूँ, हेरूँ आदि। बहिनी घर गई, बहिनीले उपन्यास पढी। (स्त्रीलिङ्गी प्रयोग)

‘एर’ प्रत्ययान्त कृदन्तको साटो प्रयोग हुने ‘ई’ दीर्घ हुन्छ : खाई (खाएर), बसी (बसेर), गरी (गरेर) आदि।

री, अरी, तरी, ती र ई मा टुङ्गिने शब्दहरू दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै : यसरी, उसरी, यस्तरी, उस्तरी, कसरी, कस्तरी, राम्ररी, बरबरी, सरसती, फनफन्ती, ट्वालट्वाल्ती, तरतरी, सरासरी, फिरिरी, सिरिरी, तिरिरी आदि

५- तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यास

नेपालीमा तद्भव(संस्कृतबाट आई नेपालीमा बनेका)का साथै आगन्तुक(संस्कृत बाहेक अन्य भाषाबाट आएका) शब्दहरूको हिज्जे व्यवस्थामा अहिलेसम्म मानक मानिएका नियमहरू यस प्रकार छन:-

५-१ तद्भव शब्द

तद्भव शब्दको पदादि(सुरुमा) र पदमध्य(बिच)का इकार र उकार ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै: नुन, पिरो, थपिनी, नुनिलो, बाहिर, मिलिक्क आदि।

तत्सम रूपमा शब्दादि(सुरु) र शब्दमध्य(बिच)मा दीर्घ लेखिने भए पनि तद्भव भइसकेपछि चाहिँ ती शब्दमा क्षतिपूर्ति दीर्घीभवन भन्ने नियम नपछ्याई ह्रस्व लेखिन्छ। जस्तै: निलो (नीलो होइन), किरो (कीरो होइन), घिन (घीन होइन), किलो (कीलो होइन), खिल, जिउ (जीउ होइन), गहिरो (गहीरो होइन), चिसो (चीसो होइन), बिज, बिउ (बीज, बीउ होइन), धुलो, धुवाँ, सुरो, मिठो (मिष्ठ, मीठो होइन), ठुलो (ठूलो होइन) मुत (मूत्र), भिख (भिक्षा), चुन (चूर्ण), मुसो (मूषक), पिर (पीडा, पीर होइन), पिरो (पीडक, पीरो होइन), मुला, खिर (क्षीर, खीर होइन) आदि।

इच्छार्थक क्रियाको तृतीय पुरुषमा बिचको उकार दीर्घ लेख्ने। जस्तै: जाऊन्, खाऊन्, उठून्, बाँचून् आदि।

प्रत्यय लागेपछि दीर्घ इकारान्त शब्दको इकार मात्रमा आउने हुँदा ह्रस्व लेखिन्छ : दुइटा, उपयोगिता, प्रभावकारिता, दायित्व, स्वामित्व, आदि।

(अपवाद- सतीत्व, स्त्रीत्व आदि)

तर पृथक-पृथक तथा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने दीर्घ इकारान्त शब्दहरू समास भएपछि पनि यथावत् लेखिन्छन्। जस्तै: भेडीगोठ, जडीबुटी, मैत्रीपूर्ण, बोलीचाली, हाँसीखेली, कोरीबाटी आदि।

अनुकरणात्मक शब्दको बिचमा इकार शब्द ह्रस्व लेख्ने। जस्तै: तिरिमिरी, झिलिमिली, सिरिरी आदि।

५.२ आगन्तुक र तद्ध्रव शब्दमा

पदादि र पदमध्यमा आउने इकार (इ) र उकार (उ) ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै: गरिब, कानुन, सिफारिस, अजिब, सहिद, इन्जिनियर, भिटामिन आदि। जस्तै : टेलिभिजन, युरोप, न्युजिलेन्ड, न्युयोर्क आदि।

(शब्दमा रहेको श, ष र स मध्ये) सकार दन्त्य मात्र लेखिन्छ। जस्तै : सिफारिस, सुरु, रुस, रजिस्ट्रेसन, सहर, सिप, प्रस्ट (प्रष्ट होइन) आदि।

अपवाद : तर तालव्य श लेख्ने गरिएका नाम, थर र पदादिमा भने तालव्य श नै प्रयोग गरिन्छ। जस्तै: शर्मा, जोशी, शाह, कुशुवाह, शेर्पा, शेरबहादुर, शाहजादा, शाहजादी आदि।

६- हलन्त-अजन्तसम्बन्धी नियम

व्यञ्जन वर्णलाई हल् र स्वर वर्णलाई अच् भन्दछन्। कुनै अक्षर वा शब्दका अन्त्यमा व्यञ्जन आएमा त्यस्ता वर्णलाई हलन्त भनिन्छ। हलन्त वर्ण खुट्टा काटेर लेखिन्छन्। नेपालीमा ड, छ, ट, ठ, ड, ढ, द, ह लाई आधा अक्षरमा लेख्न नमिल्ने भएकाले यी वर्णलाई आधा लेख्नुपर्दा सधैं हलन्त (खुट्टा काटेर)लेख्ने चलन छ। हलन्तसम्बन्धि नियम यस प्रकार छन्:-

नाम, सर्वनाम र विशेषण उच्चारण गर्दा अन्त्यमा हलन्त(छोटो उच्चारण) भए पनि लेख्दा अजन्त(खुट्टो नकाटी) लेखिन्छ। जस्तै : भात, झ्याल, काम, धान, धुतार, असल, खराब आदि।

प्रत्यय लागेपछि पदमध्य(बिच)मा परेको नाम, शब्द पनि अजन्त लेखिन्छ। जस्तै : इमानदार, जमिनदार, लेखनदास आदि।

अनुकरणात्मक द्वित्व शब्दमा हलन्त उच्चारण भए पनि अजन्त लेखिन्छ। जस्तै : फरफर, सरसर, फनफन, मिरमिर, खलखल, चमचम।

क्रियापदमा उच्चारणअनुसार लेखिन्छ। जस्तै: तर्, भन्, भनेस्, आएस्, भनिन्, भनिन, पढिन्, भन्छ, भन्दिनँ, भन्यो, खानु, भन्नु आदि।

अपवाद : झन्, हजारन्, कैयन् जस्ता शब्दहरू भने उच्चारणअनुसार नै लेखिन्छन्।

अनुकरणात्मक द्वित्व शब्दमा हलन्त(छोटो वा आधा) उच्चारण भए पनि अजन्त लेखिन्छ। जस्तै- चमचम, फनफन, फरफर, मिरिमिर, सरसर, खलखल, आदि।

कुनै पनि क्रियापद उच्चारणअनुसार लेखिन्छ। जस्तै- पढिन्, पढिन, खाइन्, खाइन, सुनिन्, सुनिन, तर्, लेख्, लेख, भनेस् आदि। मूलतः नेपालीमा खुट्टो काट्ने र नकाट्ने तथा हलन्त र अजन्तको नियम छ अनि यसको सदुपयोग जानेन भने अर्थमा पनि फरक हुन सक्छ।

७. ब- व सम्बन्धी

कुनै पनि तद्धव तथा आगन्तुक शब्द उच्चारणअनुसार व अथवा ब लेखिन्छ। धेरै टाउँमा उच्चारण ब सुनिए पनि 'व' लेख्ने परम्परा छ। जस्तै विद्या, विश्व, विद्यालय, विख्यात, विकास आदि। अर्कातिर उच्चारण पनि व र लेखन पनि व नै हुन्छ। जस्तै- व-को उच्चारण-पावर, वजन, वाकवाक, वारपार, वारिस, वकिल, बेवास्ता, तावा, छावा, हावा आदि।

पदान्तमा आउने व नेपालीमा उ हुन्छ। जस्तै-चुनाउ, डुबाउ, दाउ, भाउ आदि।

ब-को उच्चारण-बाटुलो, बकुल्लो, बाकस, बाल्टी, बहिनी, बाली, बलि, बाटो, बाहिर, लाबर, गोबर, गरिब आदि।

शब्दादिमा बन्ध, बन्धु, ब्रह्मा, बृह, बाघ, बाल, बुध आएका शब्दमा 'ब' लेखिन्छ। जस्तै- बन्धु, बन्ध, बद्ध, ब्रह्मा, ब्राह्मी, ब्राह्मण, बहिरङ्ग, बहिष्कार, बृहस्पति, बहुरङ्ग, बाधक, बालक, बालिका, बुद्ध, बोध, बोधार्थ आदि।

म पछि र द् ध् भन्दा पहिला आएमा /ब/ लेखिन्छ। जस्तै- अम्बिका, चुम्बक, सम्बन्ध, अम्बर, शब्द, शताब्दी, स्तब्ध, क्षुब्ध, लब्ध, उपलब्धि आदि।

वद्, वञ्च्, वृ, वच्, विद्, वह्, विच्, वृत्, जीव् धातुबाट बनेका शब्दमा 'व' लेखिन्छ। जस्तै-
वाद, वादन, वञ्चन, वञ्चित, वृत, संवृत, वरण, संवरण, वर, वचन, वाच्य, वक्ता, वक्तव्य,
वाक्य, प्रवचन, विद्या, विद्वान्, विद्वत्ता, वेद, वेदना, निवेदन, प्रवेश, प्रविष्टि, आवेष्टन, आवेग,
वाहक, वहन, प्रवाह, वृत्ति, वर्तन, वार्तिक, जीवन, जीवित, जीविका आदि।

संस्कृतमा नै व र ब दुवै वैकल्पिक रूपमा चलेका शब्दमा 'ब' लेखिन्छ। जस्तै- बाण, बिन्दु, बिम्ब
आदि।

अव, वि उपसर्गमा /व/ लेखिन्छ। जस्तै-अवहेलना, अवकाश, अवगत, अवचेतन, अवतार,
अवनति, अवरोध, विकास, विकल, विक्रेता, विकिरण, विज्ञान, विधान, विधाता, विवेक,
विवाद, विरोध, विराग, विशेष आदि।

तव्य, त्व, वत्, वान्, वती प्रत्यय लागेका शब्दमा व लेखिन्छ। जस्तै-गन्तव्य, भवितव्य, वक्तव्य,
नेतृत्व, स्वत्व, सतीत्व, पूर्वत्, आत्मवत्, गुणवान्, पुत्रवती, गर्भवती, गुणवती, मेधावी आदि।
यसबारे दोधारमा परेमा बानी पर्नुपर्छ अथवा शब्दकोश हेर्ने गर्नुपर्छ।

८. शिरबिन्दु, चन्द्रबिन्दु र पञ्चमवर्णको प्रयोग:

कुनै पनि तद्भव तथा आगन्तुक शब्दमा आउने अनुनासिक स्वरलाई उच्चारणअनुसार नै
चन्द्रबिन्दु (ँ) लेख्ने। जस्तै-

शिरबिन्दु(माथि थोप्लो लाउने)- य,र,ल,व,श,स,ह आदि अघि ङ ण न म मध्ये कुनैको
उच्चारण भएमा तिनको साटो शिरबिन्दु लेखिन्छ(चन्द्रबिन्दु लेखिँदैन)। यस्ता शब्द तत्सम वर्गमा
पर्छन्। जस्तै:- संसार, संहति, अंश, वंश, कंश, संवाद, संसद, स्वयं, हंस, सारांश आदि। तर स्पर्श
वर्णसँग संयुक्त भई आउने अन्तःस्थ र ऊष्म व्यञ्जनसित भने अनुस्वार प्रयोग नगरी पञ्चम वर्ण नै
प्रयोग गरिन्छ। जस्तै- शङ्का (शंका होइन), अङ्क (अंक होइन), सङ्ग्रह (संग्रह होइन), व्यङ्ग्य
(व्यंग्य होइन), सन्देह (संदेह होइन), अङ्ग्रेजी (अंग्रेजी होइन), आदि।

चन्द्रबिन्दु: सँग, आउँछ, गाउँछ, आँखो, आँप, दसैं, हुँदा, गाँ, पाइँदैन (पाइन्दैन होइन), जानिँदैन (जानिन्दैन होइन) आदि। यस्ता शब्दको उच्चारण पछ्याउँदा एकरूपता नहुने हुँदा तिनमा चन्द्रबिन्दु लगाउने विषयमा केही सन्देह भएमा कोश हेरेर त्यसैअनुसार प्रयोग गर्नुपर्छ।

तद्धव र आगन्तुक शब्दमा अनुनासिक उच्चारणका पञ्चम वर्णलाई उच्चारणअनुसार लेखिन्छ। नेपालीका ठेट वा झर्ना शब्द अनि संस्कृतबाहेक अरू सबै भाषाबाट आएका आगन्तुक शब्दमा यो नियम लागु हुन्छ। यहाँनेर हिन्दीको लेखन नियमभन्दा सित फरक पाइन्छ। जस्तै- बन्चरो, कन्जुस, सन्चै, टन्टा, अन्जान, झञ्जट, गोर्खाल्यान्ड, लन्डन, सेन्टर, घन्टी, सम्पादक, हिन्दी आदि।

९. पदयोग र पदवियोगसम्बन्धी नियम

अहिलेसम्म चलिआएको नियमअनुसार पदयोग हुने(जोडाएर लेखिने) शब्दलाई एउटै डिकोमा लेखिन्छ अनि पदवियोग भएका (छुट्याएर लेखिने) शब्दहरूलाई भिन्नभिन्न डिकोमा लेख्नुपर्छ।

९.१ पदयोग

बहुवचनबोधक प्रत्यय अनि सबै विभक्तिलाई पदयोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- केटीहरू, घरहरू, दाजुहरू, जीवनले, रामलाई आदि। सम्बन्ध कारकको विभक्तिपछि अर्को विभक्ति पनि आउन सक्छ र त्यसरी आएमा त्यसलाई पनि जोडेरै लेख्नुपर्छ। जस्तै-तिम्रामा, भाइकैले, उनकाबाट, राम्रोमा राम्रो आदि।

नामयोगीहरू पदयोग गरी लेखिन्छन्। जस्तै-कोठाबाहिर, बाटामाथि, मसँग, रामसित, स्कुलसम्म आदि। नामयोगी शब्दहरू यस प्रकार छन्- पूर्व, अघि,पछि, माथि, मुनि,वारि, बिच, बाहिर, तर्फ, पट्टि, तिर, सामु, भन्दा, बमोजिम, सम्म, तक, बाहेक, सँग, सित, समेत आदि ।

प्रत्ययवत् आएको समस्त शब्द पदयोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- “कार” जोडिने शब्द – नाटककार, इतिहासकार, कथाकार आदि। यस्तै अरू शब्द श्रममूलक, केन्द्रीकरण, हानिकारक, आत्मपरक, वस्तुगत आदि।

आदेश र अनुमतिबाहेक 'नु' पछि आउने 'पछि' र 'हुन्छ'लाई पदयोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- गर्नुपछि, जानुपछि, खानुहुन्छ, आउनुहुन्छ आदि। तर कुनै बेला कृदन्त भएर आएका शब्द चाहिँ छुट्टै लेखिन्छन्। जस्तै- पर्नु, डुल्नु, पढ्नु आदि। जस्तै- बिहान डुल्नु राम्रो हो तर जतासुकै डुल्नु हुँदैन। उहाँ धेरै डुल्नुहुन्छ तर बुढेसकालमा उहाँले त्यसरी बेसी डुल्नु हुँदैन।

'नु' को प्रयोग-संयुक्त क्रियापदमा 'हुनु' र 'पर्नु' बाहेक अरु सबै धातुका क्रियासित आउँदा मात्रमा पर्ने 'नु' 'न' मा परिणत हुन्छ। जस्तै-गर्नुपछि, बस्नुपछि, जानुपछि, गर्नुहुन्छ, बस्नुहुन्छ, जानुहुन्छ, तर गर्नसक्छ, बस्दिन्छ, जानपाउँछ आदि।

अकरणको 'न' आदि, मध्य वा अन्त्य जहाँ भए पनि पदयोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- नखा, नपढ, पढ्दैन, खाँ, जाँदिनँ, जानेनछ आदि।

तीनवटासम्म मूल क्रियाका धातुको योगले बनेका संयुक्त क्रिया पदयोग गरी लेखिन्छन्। जस्तै-गएछ, जानुपछि, भइहाल्छ, लेखिदिन्छ, लेख्नुपरिरहेछ, लेखिसकिहालेछ आदि।

एउटै शब्द पूर्ण, आंशिक वा परिवर्तित रूपमा दोहोरिएर बनेका द्वित्व शब्द पदयोग गरी लेखिन्छन्। जस्तै-घरघर, झनझन, फनफन, सिरसिर, सरसर, फरफर, भातसात, पैसासैसा, बल्लबल्ल, बल्लतल्ल, असिनपसिन, तडकभडक, गरगहना आदि।

दुइट्टा शब्दको समास भएर बनेका शब्दहरूलाई पदयोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- आमाबाबु, बाबुआमा, घरबारी, छोराछोरी, भाइबहिनी आदि।

सन्धिले बाँधिएका शब्दहरू पदयोगमा पर्छन्। जस्तै- अत्यावश्यक, सूर्योदय, निजात्मक, मन्त्रालय आदि।

९.२ पदवियोग

नामयोगी भए तापनि विभक्तिपछि आउँछ भने पदवियोग गरेर लेखिन्छ। जस्तै- कोठादेखि बाहिर, यसभन्दा बाहेक, भाइको समेत, श्यामका लागि आदि।

उत्तरकालिक र भविष्यबोधक क्रियाहरू पदवियोग गरेर लेखिन्छन्। जस्तै- खान सकिन्छ, पढ्न सक्छ, आउन सक्छन्, पढाउने छ, देखाउने थियो आदि।

पूर्ण र अपूर्ण पक्षबोधक क्रियापद पदवियोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- म खाँदै छु, मैले पढेको थिएँ, काम भएको छ।

दुईभन्दा बढी शब्दबाट बनेका समास भए तापनि समस्त शब्दलाई पदवियोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- लोक सेवा आयोग, मानव अधिकार सङ्गठन, दाल भात डुकु, गाँस बास कपास, गोर्खा प्राधिकरण आदि।

पदान्तमा बन्द अक्षर भएका अनेकाक्षरी समस्त शब्दहरू छुट्टाछुट्टै लेखिन्छन्। जस्तै- भारत सरकार, जीवन विमा निगम, परिवार कल्याण, शिक्षा विभाग आदि।

नाम ढाँचाका विशेषण विशेष्य शब्दलाई पनि पदवियोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- खाने पानी, पूर्ण रूपले, भव्य रूपमा, उच्च माध्यमिक, जन्म दिन, शुभ विवाह आदि।

तुलनाबोधक शब्दको अगाडि आउने नाम सर्वनाम आदिसँग जस्तो, जस्तै, जसरी आदि पदवियोग गरी लेखिन्छन्। जस्तै- म जस्तो, पहाड जस्तो, तिमी जस्तै, भने जस्तै आदि।

‘न’ विभाजक रूपमा आएमा पदवियोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- न अफिसर न कर्मचारी। न रीता आई न सीता आइन्।

निपातहरू पदवियोग गरी लेखिन्छन्। जस्तै- म त जान्छु। तिमीलाई पो आउनु भनेको त।

पूर्वकालिक इकारान्त क्रिया अधिल्लो शब्दसँग समस्त रहेको स्थितिमा पदवियोग गरी लेखिन्छ। जस्तै- देखिने गरी, सुनिने गरी, ढिलो गरी आदि।

१०. तत्सम शब्दका हिजे

तत्सम(संस्कृत) शब्दहरू संस्कृतकै नियमानुसार लेखिन्छन्। जस्तै- वन, सन्देह, राष्ट्रिय, कृति, भवदीय आदि। राष्ट्रिय शब्द चाहिँ ह्रस्व दीर्घ जुनै लेखे पनि हुने नियम संस्कृत व्याकरणले दिएको भए तापनि नेपाली भाषा ह्रस्वमूलक प्रकृतिको भएको हुनाले नेपाली भाषाको प्रकृतिअनुकूल पार्न यसलाई ह्रस्व नै लेखिन्छ।

१०.१ ह्रस्वदीर्घसम्बन्धी नियम

पदादिमा ह्रस्व इ-उ हुने शब्दहरू: वि,नि,निसु,सु,उप,उत्,दुर उपसर्ग लागेका शब्दहरूको पदादिको इकार वा उकार ह्रस्व लेखिन्छ। जस्तै- विनाश, निश्चय, विचार, नियोग, विजय, दुर्बल, उपचार, सुमार्ग, सुकुमार, उपहार, उपकार, उत्पात, उत्पत्ति, दुर्गम आदि।

द्वि, त्रि आदि भएका सङ्ख्यावाची शब्दमा इकार ह्रस्व लेखिन्छ। जस्तै:- द्विबाहु, द्विमुख, त्रिफला, त्रिशङ्कु, त्रिपिटक, त्रिभुज आदि।

१०.२ पदमध्यमा ह्रस्व इ-उ हुने तत्सम शब्दहरू:

अनु, अति, अधि, प्रति, परि, अभि उपसर्ग लागेका शब्दहरूको पदमध्यको इकार उकार लेख्ने। जस्तै- अनुकरण, अनुवाद, अतिवाद, अधिकार, आधिपत्य, प्रतिकार, प्रतिगामी, परिमार्जन, परिक्रमा, अभियोग, अभिनन्दन आदि।

इक, इका, इम, इमा, इत, उक, इष्ट यी ६ वटा प्रत्ययहरूको इकार उकार ह्रस्व लेखिन्छ। जस्तै; भाषिक, राजनैतिक, सामाजिक, लेखिका, गायिका, नायिका, स्वर्णिम, अग्रिम, गरिमा, लघिमा, पूर्णिमा, रचित, लिखित, पिडित, जडित, भावुक, कामुक, जागरुक, गरिष्ठ आदि।

१०.३ पदान्तमा(शब्दको अन्त्यमा) ह्रस्व इ-उ हुने तत्सम शब्दहरू :

चि, टि, णि, ति, थि, द्वि, धि, नि, पि, भि, मि, मि, र, लि, वि, शि, षि, ष्टि अन्त्यमा आउने शब्दहरू ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै:- शुचि, रुचि, कोटि, त्रुटि, पाणि, गति, मति, रीति, क्षति, भक्ति, शक्ति, नीति, कीर्ति, प्रगति, तिथि, सारथि, अतिथि, माथि, बुद्धि, सिद्धि, वृद्धि, निधि, विधि, सन्धि, व्याधि, अग्नि, अधीति, मुनि, शनि, हानि, ग्लानि, यद्यपि, लिपि, कपि, नाभि, सिरभि, दुन्दुभि, ऊर्मि, निमि, रश्मि, अरि, गिरि, कलि, हवि, छवि, कवि, राशि, कृषि, सृष्टि, वृष्टि, दृष्टि आदि।

अपवाद: तर नेपालीमा पदान्तमा दीर्घ चलेका युवती, श्रेणी, सूची, अञ्जली, शब्दावली, औषधी, ग्रन्थी, मनोग्रन्थी, आदि चाहिँ दीर्घ लेखिन्छन्।

अन्त्यमा नु, भु, रु, लु भएका केही शब्दहरू ह्रस्व लेखिन्छन्। जस्तै:- शान्तनु, भानु, विभु, शम्भु, प्रभु, गुरु, चरु, सुचारु, भीरु, दयालु, मायालु, कृपालु, श्रद्धालु आदि।

१०.४ पदादि(शब्दको सुरु)मा दीर्घ ई-ऊ हुने तत्सम शब्दहरू :

रेफभन्दा अगाडि आएका संयुक्त व्यञ्जनमा इकार उकार दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै: कीर्ति, जीर्ण, कीर्तन, शीर्ण, शीर्षक, दीर्घ, मूर्ख, पूर्ति, पूर्व, ऊर्जा, वीर्य, चूर्ण आदि।

शब्दका सुरुमा ईक्ष्, ईश्, जीव्, तीक्ष्, दीप्, दूर्, धीर्, प्री, भूष्, मूर्, री, रूप, सूर, आदि भएका शब्दहरूको इकार उकार दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै:- ईश्वर, ईशान, ईश, ईक्षा, जीवन, जीवित, तीक्ष्ण, तीक्ष्णता, दीपिका, दीप, दूरदर्शन, धीरता, प्रीति, प्रीत, भूपति, भूमि, भूषित, मूर्ति, रूप, रूपिम, रूपायन, सूर्य आदि।

अन्य केही तत्सम शब्दमा पदादिमा इकार उकार दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै:- धूप, पूजा, दूत, सूतक, सूचना, शूली, भ्रूण, पूरक, कूप, दीन, नीच, शीतल, गीत, टीका, सीता, सीमा, पीयूष, नीर, सीक्ष्म, क्रूर, न्यून, स्तूप आदि।

१०.५ पदमध्य(बिच)मा दीर्घ ई-ऊ हुने शब्दहरू:

भू र कृ धातुबाट बनेका शब्दहरू जस्तै: भवन, भूत, करण, भाव, कार, कृत यी ६ वटा शब्दभन्दा अधिको शब्दको (अभूत तद्भव अर्थमा 'ई' प्रत्यय लागी बनेको) ई दीर्घ लेखिन्छ, जस्तै: समीभवन, केन्द्रीभूत, उष्मीभूत, समीकरण, एकीकरण, केन्द्रीकरण, केन्द्रीकृत, स्वीकृत, स्वीकार, अङ्गीकार आदि।

ईय, ईन, अनीय, तीय प्रत्यय लेगेका शब्दको इकार दीर्घ लेखिन्छ । जस्तै:- भारतीय, जातीय, केन्द्रीय, भवदीय, स्वर्गीय, दलीय, नवीन, प्राचीन, माननीय, स्मरणीय, आदरणीय, द्वितीय, तृतीय ।

अपवाद: राष्ट्रिय, इन्द्रिय, क्षत्रिय, गोत्रिय, शब्द ह्रस्व लेखिन्छन्।

अन्य केही तत्सम शब्दका बिचमा आउने इकार र उकार दीर्घ लेखिन्छन् । त्रिशूल, शरीर, समीक्षा, दीक्षा, अभीष्ट, कुतूहल, पीयूष, समीर आदि।

१०.६ पदान्तमा दीर्घ ई-ऊ हुने तत्सम शब्दहरू :

अन्त्यमा मती, वती प्रत्यय लागेका शब्दहरू दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै:- श्रीमती, रूपवती, अमरावती, भगवती, कान्तिमती, गर्भवती, लज्जावती आदि।

स्त्रीलिङ्ग शब्दहरू दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै : ईश्वरी, भागिरथी, सुमती, शान्ती, लक्ष्मी, शशी, अञ्जु, मुनू आदि।

अन्त्यमा 'वी', 'ई' प्रत्यय लागेका शब्दहरू दीर्घ लेखिन्छन्। जस्तै:- मायावी, तेजस्वी, ओजस्वी, तपस्वी, मेधावी, संयमी, विद्रोही, स्वामी, गुणी आदि।

११. हलन्त-अजन्त (खुट्टो काट्ने) सम्बन्धी नियम :

अन्त्यमा वत्, वान्, मान्, क्, ग्, ट्, द्, न्, प्, म् आउने केही शब्द हलन्त लेखिन्छन्। जस्तै- पूर्ववत्, विद्वत्, यावत्, दण्डवत्, भगवान्, विद्वान्, प्राक्, पृथक्, सम्राट्, जगत्, अकस्मात्, साक्षात्, पश्चात्, विद्युत्, विपत्, आपत्, संसद्, सभासद्, बृहद्, परिषद्, भाषाविद्, महान्, अनुष्टुप्, स्वयम्, एवम्, शुभम्, अहम्, स्वागतम्, अलम् आदि। नेपालीका झर्ना वा ठेट शब्दमा पनि खुट्टा काटिन्छ, जस्तै- छन्, छैनन्, हुन्, होइनन्, भनेनन्, खान्छन्, भन्छन् आदि। हलन्तको नियम जान्दा मात्र गइन् र गइन(क्रिया)को फरक थाहा पाइन्छ।

१२. य र ए

निम्नलिखित संस्कृतब शब्दमा 'य' लेखिन्छ। जस्तै- यज्ञ, यम, यक्ष, यत्र, योग, याचना, यन्त्र, जयेन्द्र, ध्येय, विजय, अविजेय, गेय, प्रणेय, आदि। यी शब्दमा ए लेखिन्छ। जस्तै- एक, एतत्, एकान्त, एक, एकादश, एकीभूत, आदि।

१३. क्ष र ऋको प्रयोग

निम्नलिखित शब्दमा क्ष(क+ष=क्ष) लेखिन्छ । जस्तै- रक्षा, अध्यक्ष, नक्षत्र, पक्ष, प्रतीक्षा, क्षण, अक्षता, शिक्षा, शिक्षक, कक्षा, क्षय, मोक्ष, पक्षघात, परीक्षा, क्षत्रिय, क्षेत्रीय, प्रक्षेप, विक्षोप, क्षेम, अक्षर, कक्षा, क्षितिज, चक्षु आदि।

निम्नलिखित शब्दमा 'ऋ' लेखिन्छ। जस्तै- ऋक्, ऋग्वेद, ऋतु, ऋषि, ऋकार, कृति, कृषि, कृतज्ञ, गृह, घृत, घृणा, भृकुटी, मृत, मृग, कृष्ण, तृण, वृत्ति आदि। तत्सम शब्दमा मात्र 'ऋ' को प्रयोग हुन्छ।

१४. ज्ञको प्रयोग

तलका तत्सम शब्दमा ज्ञ(ज+ञ=ज्ञ) लेखिन्छ। जस्तै- ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञानी, विज्ञान, प्रतिज्ञा, अनभिज्ञ, यज्ञ, प्रज्ञा, प्राज्ञ, जिज्ञासा, जिज्ञासु, विज्ञ, विज्ञापन, साम्राज्ञी, युवराज्ञी आदि।

१५. श-ष-स सम्बन्धी

शस्, शिष्, शास्, शुच्, शुष्, दृश्, श्रु, शुभ्, श्वस्, शिक्ष आदि धातुबाट बनेका शब्दमा श लेखिन्छ। जस्तै- शास्त्र, शस्य, शिष्य, शेष, शिष्ट, विशिष्ट, शासन, शास्त्र, शर्म, शुचि, शुष्क, शोषित, दर्शन, दर्शक, दृश्य, श्रुति, श्रवण, शुभ, शोभा, शोभित, श्वास, विश्वास, प्रशंसा, शिक्षक, शिक्षण आदि।

ऋ, च, र, ल भन्दा पहिले सामान्यतया 'श' लेखिन्छ। जस्तै- पश्चात्, पश्चिम, निश्चय, आश्चर्य, पाश्चात्य, शृङ्गार, विश्राम, आश्रय, अश्रु, श्लेष, श्लिष्ट।

निम्नलिखित शब्दका अन्त्यमा 'श' लेखिन्छ।

जस्तै- शशि, शिशु, शैशव, शाश्वत, शकुन्तला, गणेश, श्याम, राशि, श्रेष्ठ, शूद्र, त्रिशूल, श्राप, आशुकवि, शोभन, वैशाख, यशोधरा, शिशिर, वैश्य, शुश्रुषा, आशा, शक्ति, शीत, आशीर्वाद, केश, कोश आदि।

कृष्, पुष्, भाष्, शिष्, शुष् धातुबाट बनेका शब्दमा /ष/ लेखिन्छ। जस्तै- कृषि, आकर्षण, कृषक, निकृष्ट, पुष्टि, पोषण, पोषित, पौष, पौष्य, भाषा, भाषण, भूषण, भूषित, आभूषण, शिष्ट, शिष्य, शुष्क, शोषण, शोषक आदि।

क, ट, ठ, ड, ढ, ण, प भन्दा पहिले /ष/ लेखिन्छ। जस्तै- निष्कर्म, पुष्कर, मस्तिष्क, वहिष्कार, परिष्कार, निष्कलङ्क, दृष्टि, स्पष्ट, नष्ट, धृष्ट, पृष्ट, काष्ठ, ओष्ठ, गरिष्ठ, वरिष्ठ, निष्ठा, षोडश, आषाढ, विष्णु, कृष्ण, तृष्णा, पुष्प आदि।

निम्नलिखित शब्दहरूमा /ष/ लेखिन्छ। जस्तै- ईर्ष्या, भेष, कोष, ऋषि, भीष्म, ग्रीष्म, हर्ष, वर्षा, वर्ष, उत्कर्ष, निमेष, प्रेषक, विषाद, विष, भेष, द्वेष, ऊष्म, विषय, आशिष, आदि।

स, सु, सत्, सम्, सह, स्व, स्वयम् जोडिएका शब्दमा /स/ लेखिन्छ। जस्तै- सफल, सगोल, सपत्नी, सचेत, सबल, सन्नेह, सादर, सकाम, सुनील, सुशील, सुयोग्य, सुभाषित, सुपात्र, सुवर्ण, सुयोग, सुशान्त, सुयश, सुवास, सत्कार्य, सदिच्छा, सदगति, सत्प्रयास, सदाचार, सन्मार्ग, सम्पत्ति, संस्कार, समीक्षा, सम्पादक, संयुक्त, सङ्गोष्ठी, सङ्क्षेप, सम्मुख, सहप्राध्यापक, सहसचिव, सहयोग, सहकार्य, सहकार, साहचर्य, सहसम्पादक, स्वकर्म, स्वकीय, स्वचालित, स्वयम्भू, स्वर्ग आदि।

स्था, स्मृ, स्तु, स्फुट, स्त्रा आदि शब्दबाट बनेका शब्दमा /स्/ लेखिन्छ। जस्तै- स्थान, स्थापत्य, स्मरण, स्मृति, स्मारक, स्तुति, स्फुरण, स्फूर्ति, स्नातक, स्नान, स्नायु आदि।

निम्नलिखित शब्दमा /स/ लेखिन्छ। जस्तै- साक्षात्, साक्षी, रजस्वला, राजसी, प्रयास, मस्तक, रहस्य, हिंसा, साहस, मास, मांस, मासु, वासुदेव, सरस्वती, असीमित, उत्सुक, प्रहसन, रस, पुस्तक, शासन, नमस्कार, स्पर्श, स्नान, स्तन, सघन, तेजस्वी आदि।

अन्य भाषाबाट आएका शब्दमा स लेखिन्छ, जस्तै- स्कुल, स्टेसन, स्टेडियम, ब्रिटिस, इसकुस, सुटकेस, सुइट. सुगर, चान्स, साइन्स, साउन्ड आदि।

वेला, वार (आइतवार, बुधवार), वस्तु संस्कृत तत्सम शब्द भएकाले यिनलाई तत्सम वर्णविन्यासअनुसार लेखिन्छ।

द्रष्टव्यः तत्सम(संस्कृत) शब्दमा मात्र ज, ण, ऋ, क्ष, ज्ञ, श, ष को प्रयोग हुन्छ।

१६. विविध

अहिलेसम्म चल्दै गरेको चलनअनुसार सङ्ख्यावाची शब्दहरू निम्नानुसार लेखिन्छन्। जस्तै- एक, दुई, तिन, चार, पाँच, छ, सात, आठ, नौ, दस, एघार, बारह, तेरह, चौध, पन्ध्र, सोह्र, सत्र, अठार, उन्नाइस, बिस, एक्काइस, बाइस, तेइस, चौबिस, पच्चिस, छब्बीस, सत्ताइस, अठ्ठाइस, उनन्तिस वा उन्तिस, तिस, एकतिस, बत्तिस, तँत्तिस, चौँतिस, पैँतिस, छत्तिस, सैँतिस, अठतिस, उनन्चालिस वा उन्चालिस, चालिस, एकचालिस, बयालिस, त्रिचालिस, चवालिस, पैँतालिस, छयालिस, सैँतालिस, अठचालिस, उनन्चास, पचास, एकाउन्न, बाउन्न, त्रिपन्न, चौवन्न, पचपन्न, छपन्न, सन्ताउन्न, अन्ठाउन्न, उनान्साठी, साठी, एकसट्टी, बयसट्टी, त्रिसट्टी, चौँसट्टी, पैँसट्टी, छ्यासट्टी, सतसट्टी, अठसट्टी, उनन्सत्तरी, सत्तरी. एकहत्तर, बहत्तर, तिरहत्तर, चौरहत्तर, पचहत्तर, छ्याहत्तर, सतहत्तर, अठहत्तर, उनासी, अस्सी, एकासी, बयासी, तिरासी, चौरासी, पचासी, छ्यासी, सतासी, अठासी, उनानब्बे, नब्बे, एकानब्बे, बयानब्बे, तिरानब्बे, चौरानब्बे, पन्चानब्बे, छ्यानब्बे, सन्तानब्बे, अन्ठानब्बे, निनानब्बे वा उनान्सय, सय।

सङ्ख्यावाची शब्दका पछि औँ/ यौँ जोडिएपछि बिचको इकार ह्रस्व लेखिन्छ।

जस्तै- बत्तिसौँ, पच्चिसौँ, उनासियौँ आदि।

तत्सम आधारतत्त्व (प्रकृति)मा तत्समबाहेक अन्य प्रत्यय लागी बनेका शब्दहरूका वर्णविन्यास तद्भव शब्दका नियमअनुसार लेखिन्छन्।

जस्तै-मुख्याईँ(मूर्ख+याईँ), बसेनी(वर्ष+एनि), पुस्त्याईँ(पुष्टि+याईँ), धुर्त्याईँ(धूर्त+याईँ), दर्साउनु, बिरक्तिनु, व्यक्तिनु, अंसियार, स्विकार्नु, दुस्त्याईँ, प्रस्टिनु, बसे आदि।

एको, नु अन्त्यमा आउने कृदन्त शब्दका पछाडि ले विभक्ति लाग्दा तिर्यक रूप लेखिन्छ।

अन्यत्र चाहिँ तिर्यक रूप नलेखी सरल रूप नै लेखिन्छ। जस्तै-

भएको+ ले = भएकाले, पढेकाले, खाएकाले, बोलाएकाले

गर्नु+ले = गर्नाले, भन्नाले, खेल्नाले, देखनाले

गर्नु+को = गर्नाको, पढ्नाको, लेख्नाको, भन्नाको

भएको+मा= भएकामा, पढेकामा, लेखेकामा, हाँसेकामा

विभक्ति लागेपछि सर्वनाम तिर्यक् रूपमा लेखिन्छ। जस्तै- यसले, त्यसलाई, उसले, यिनले, तिनको, तैँले आदि। विशेषणको रूपमा सर्वनाम (सार्वनामिक विशेषण) आउँदा विशेष्यमा विभक्ति भए विशेषण (सार्वनामिक) पनि तिर्यक् रूपमा लेखिन्छ। जस्तै – यो कुरा - यस कुराले, त्यो मान्छे – त्यस मान्छेलाई, जो मान्छे – जस मान्छेसित, को केटो – कस केटासित, त्यस मान्छेलाई, यस केटाले, मेरा छोरोलाई, हाम्रो घर, तेरा भाइलाई, तिम्रा साथीबाट, उसका किताबहरू, उनकी बहिनी, उनका खेलाउनाहरू आदि।

१७. निष्कर्ष

कुनै पनि भाषाको पठनपाठन गरेपछि लेखनका लागि कलम समात्दा ह्रस्व कि दीर्घ, जोडेर लेख्ने कि छुट्याएर लेख्ने, खुट्टो खाट्ने कि नकाट्ने भन्ने प्रश्न खडा हुन्छ। यस्तो अवस्थामा पढ्दै गर्दा हिज्जे याद गर्दै जाने, आवश्यक परे शब्दकोश हेर्ने अनि यस यहाँ लेखिएका नियममा बानी पर्दा लेखनको ठुलो समस्या हुने देखिन्छ। यस्ता नियमहरू पनि समयको अन्तरालमा सरलीकरण र प्रविधि उपयोगको कारण परिवर्तन हुने गर्छन्। ती परिवर्तनहरूसित पनि लेखक, पाठक र विद्यार्थीहरू पनि परिचित हुनु पर्ने हुन्छ। नेपाली भाषा अन्तर्राष्ट्रिय भाषा भएकाले केही मात्रामा अन्तर्राष्ट्रिय परिवर्तन तथा नियमको जामकारी राख्नु जरूरी देखिन्छ।

१९.सन्दर्भ सामग्री

१. नेपाली लेखन शैली(२००९) भारतीय भाषा संस्थान र सिक्किम अकादमी
२. कालेबुङ प्रस्तावना
३. https://www.youtube.com/watch?v=Q_NQSAmhl-g(Nepali Byakaran

"नेपाली व्याकरण)

४. नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठाल, विसं-२०६७
- ५.शिवराज शर्मा, पूर्वोत्तर माध्यमिक व्याकरण र रचना, जनपक्ष प्रकाशन, गान्तोक,आठौँ संस्करण २०१६
- ६.विष्णु लुईटेल, तत्सम शब्दको वर्णविन्यास. साझा प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०५३
- ७.कार्यक्रम विवरण, तृतीय भारत-नेपाल नेपाली लेखक सम्मलेन-२००३, वाराणसी-भारत,
- ८.शरच्चन्द्र वस्ती,हाम्रो भाषा, एकता प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०६४

९. प्रकाशन सम्पादन शैली, विसं २०६३, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल सरकार. भक्तपुर, नेपाल

१०. भीमनारायण रेग्मी(सम्पा), लेख्य नेपालीको एकरूपीकरण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौँ

११. सुधीर छेत्री(सम्पा.) नयाँ सरोकार, अङ्क १, सालुगढा, जलपाइगढी, फरवरी, २०२१

एकाइ ५

पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिहरू

संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. शब्द र पदवर्ग
४. पदवर्गहरूको वर्गीकरण
५. व्याकरणिक कोटिहरू
६. काल
७. पुरुष
८. वाच्य
९. निष्कर्ष
१०. सन्दर्भसामग्री

१. प्रस्तावना

भाषाको कार्य भाव वा विचारको अभिव्यक्ति हो। पूर्ण अर्थसहितको अभिव्यक्ति वाक्यको माध्यमबाट हुन्छ र वाक्यलाई नै अभिव्यक्तिको सहज एकाइ मानिन्छ। वाक्यको निर्माण विभिन्न पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिद्वारा हुन्छ। तसर्थ कुनै पनि भाषाको सूक्ष्म, स्पष्ट र निश्चित बोध र ज्ञानका लागि त्यसका पदवर्ग जस्तै नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, अव्ययआदि अनि व्याकरणिक कोटिहरू जस्तै लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक, काल, पक्षआदिको सम्यक जानकारी हुन जरुरी हुन्छ।

पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिहरूबारे विस्तृतमा छलफल गर्नुअघि यिनका विषयमा केही कुराहरू जान्न महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सबैभन्दा पहिलो कुरा, प्रत्येक भाषाको आफ्नै स्वतन्त्र अस्तित्व हुन्छ र त्यसैगरी आफ्ना छुट्टै विशेषताहरू पनि हुन्छन्। अर्थात्, प्रत्येक भाषाका आ-आफ्ना वाक्यरचनाका पद्धति हुन्छन् र त्यसैअनुसार आ-आफ्नै पदवर्ग र व्याकरणिक कोटि हुन्छन्। त्यसैले व्याकरणिक कोटिहरूको कुनै सामान्य संरचना हुँदैन जसलाई सबै भाषाहरूमा समान रूपले लागु गर्न सकियोस्। व्याकरणिक कोटिहरू कालसापेक्ष हुन्छन् र एउटै मूल वा माऊ भाषाबाट जन्मिएका अन्य भाषाहरूको विकासको क्रममा कोटिहरूमा पनि परिवर्तन आउँछ।

भाषाको क्षेत्रमा यो कुरा अझ महत्त्वपूर्ण हुन्छ कि पदवर्ग वा व्याकरणिक कोटिका आधारमा भाषा बनेको हुँदैन बरू भाषाप्रवाहको विश्लेषण र त्यसको प्रायोगिक पक्षका आधारमा पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिको निर्धारण गरिएको हुन्छ। यो कुरा ध्यानमा राख्नुपर्छ कि प्रत्येक भाषाको प्रकृति भिन्नाभिन्नै हुन्छ र त्यसैले त्यसका कोटि र पदवर्ग पनि स्वतन्त्र र भिन्नै हुन्छन्। नेपाली भाषा अन्य भारतीय भाषाहरूसरह संस्कृत भाषाबाटै जन्मिएको हुनाले संस्कृत र आफ्ना सहोदर भाषाहरूसित यसको सादृश्यता हुनु स्वाभाविक हो। तर पनि नेपाली भाषा एक स्वतन्त्र भाषाका रूपमा विकसित भइसकेको हुनाले यसका आफ्नै खाले विशेषताहरू छन्, प्रकृति छ र यसका पनि आफ्नै खालका पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिहरू छन्।

२. उद्देश्य

यस पाठको अध्ययनपछि अध्येताहरूले निम्न कुराहरूको जानकारी प्राप्त गर्ने छन् :

- भाषामा शब्द, पदवर्ग र व्याकरणिक कोटिहरूको सामान्य परिचय
- पदवर्गको भेद र शब्दभेदहरूको अवधारणा
- विभिन्न पदवर्गहरूको परिभाषा
- विभिन्न व्याकरणिक कोटिहरू र तिनका प्रकार्यको परिचय

३. शब्द र पदवर्ग

कुनै पनि भाषाको लघुतम स्वतन्त्र सार्थक एकाइ शब्द हो। यो एक वा अधिक वर्णहरूको मेलले बनेको हुन्छ। अर्थात् वर्ण वा वर्णहरूको अर्थयुक्त समूहलाई शब्द भनिन्छ। जस्तै- म, छ, ऊ, को, हो, त्यो, राम, काम, लेख, गर्छ, स्याबास्, सुन्दर, भारत, लखतरान आदि। यी सबै वर्ण वा वर्णहरूको समूहबाट केही न केही अर्थबोध हुन्छ त्यसैले यी शब्द हुन्।

जब शब्दहरूको प्रयोग कुनै वाक्य अथवा वाक्यात्मक संरचनाको निर्माणमा हुन्छ तब ती शब्दहरू पद कहलाउँछन्। अर्थात् वाक्य वा वाक्यात्मक संरचना (पदावली आदि) मा प्रयोग भएका शब्दहरू पद हुन्। जस्तै- म घर जान्छु। रामले लेखे काम गर्छ। ऊ काम गर्दा थाकेर लखतरान परेको छ। अकासको फल आँखा तरी मर।

माथिका उदाहरणहरूमा प्रयोग भएका शब्दहरू अब पद बनेका छन् र तिनले वाक्यहरूमा विशिष्ट काम गरिरहेका छन्।

४. पदहरूको वर्गीकरण :

वाक्यमा प्रयुक्त पदहरूको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गरिन्छ। नेपाली भाषाका शब्दहरूलाई तिनको व्याकरणिक स्वाभावका आधारमा मुख्यतः दुई भेदमा विभक्त गरिएको छ, विकारी पद र अविकारी पद।

विकारी पद : जुन शब्दहरूको वाक्यमा प्रयोग हुँदा वचन, लिङ्ग, पुरुष, काल, पक्षजस्ता व्याकरणिक कोटिहरूका आधारमा रूप परिवर्तन हुन्छ त्यस्ता शब्दलाई विकारी शब्द वा पद भनिन्छ। जस्तै : सानो केटो आयो/साना केटाहरू आए। तँ त ठुलो मान्छे भएछस्/ तिमी त ठुली मान्छे भइछौ/तपाईं त ठुलो मान्छे हुनुभएछ।

माथिका वाक्यहरूमा "सानो", "केटो", "आयो", "तँ", "ठुलो", "भएछस्", आदि शब्द वा पदहरू "साना", "केटाहरू", "आए", "तिमी/तपाईं", "ठुली", "भइछौ/हुनुभएछ " बन्न गएका छन्। अर्थात्, यसरी वचन, लिङ्ग, पुरुष, काल, पक्ष आदिको आधारमा रूप फेरिने पदहरूलाई विकारी पद भनिन्छ। नेपाली भाषामा विकारी पद चार किसिमका हुन्छन्- नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया।

अविकारी पद : यस्ता शब्द वा पद जसमा वचन, लिङ्ग, पुरुष, काल वा पक्षजस्ता व्याकरणिक कोटिहरूले कुनै परिवर्तन ल्याउन सक्तैनन् तिनलाई अविकारी शब्द वा पद भनिन्छ। जस्तै - धेरै पर नजाऊ ल! आज हामी घर र बाहिर गरिरहेका छौं। मसँग पैसा छैन तर पनि म खर्च गरौंला।

यी वाक्यहरूमा रहेका "धेरै", "पर", "ल", "आज", "र", "बाहिर", "सँग", "तर", "पनि" जस्ता पदहरूमा वचन, लिङ्ग, पुरुष, काल, पक्ष आदिका कारण कुनै परिवर्तन आउँदैन र तिनको रूप सधैं एकनासको रहन्छ। यस्ता पद नै अविकारी पद हुन् र यिनलाई अव्यय पनि भनिन्छ। नेपाली भाषामा अविकारी पद पाँच किसिमका छन्- क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात।

नामपद

कुनै व्यक्ति, वस्तु, स्थान, जातिसमूह, भाव र अवस्था आदिलाई बुझाउने पदलाई नामपद

भनिन्छ। यसलाई संज्ञा पनि भन्ने गरिन्छ। नामपद वाक्यरचनामा साधारणतया कर्ता वा कर्मका रूपमा प्रयुक्त हुन्छ र वचन, कारक, लिङ्ग आदिसँग सम्बद्ध रूपरचनाले युक्त हुन्छ। जस्तै- राम, गाग्रो, ब्रह्मपुत्र, दिल्ली, गोर्खाली, हाँसो, दसैं आदि पदहरू नामपद हुन्।

नामपदको वर्गीकरणका विविध आधारहरू भए तापनि परम्परित व्याकरणिक वर्गीकरणअनुसार नामपद पाँच प्रकारका मानिएका छन्।

व्यक्तिवाचक नाम : कुनै खास व्यक्ति, स्थान, वस्तु वा अवधारणालाई बुझाउने नामपदलाई व्यक्तिवाचक नामपद भनिन्छ। रामबहादुर, नरमाया, लखनऊ, गुवाहाटी मडिसर, बडादसैं आदि व्यक्तिवाचक नाम हुन्।

जातिवाचक नामपद : कुनै सजीव वा निर्जीव वस्तु, स्थान आदिको जाति वा श्रेणि बुझाउने नामपदलाई जातिवाचक नामपद भनिन्छ। सहर, मान्छे, घर, गाई, पुस्तक, नेपाली, आमा आदि जातिवाचक नामपद हुन्।

द्रव्यवाचक नामपद : कुनै द्रव्य वा प्रकृतिबाट पाइने पदार्थ बुझाउने नामपदलाई द्रव्यवाचक वा पदार्थवाचक नामपद पनि भनिन्छ। सुन, चाँदी, फलाम, काठ, चामल, माटो आदि द्रव्यवाचक नामपद हुन्।

समूहवाचक नामपद : सजीव वा निर्जीव वस्तुहरूको समूह बुझाउने नामपदलाई समूहवाचक वा समुदायवाचक नामपद भनिन्छ। पल्टन, रास, झुप्पो, थुप्रो, भिड, बगाल, डङ्गुर आदि समूह बुझाउने शब्द समूहवाचक नामपद हुन्।

भाववाचक नामपद : कुनै स्थिति, अवस्था, कर्म, भाव, प्रकृति, गुण, धारणा वा भावना बुझाउने नामपदलाई भाववाचक नामपद भनिन्छ। माया, घृणा, मित्रता, डाहा, ईर्ष्या, दया, बुद्धि, लेखाइ, लडाइँ, सेवा आदि पद भाववाचक नामपद हुन्।

यी पारम्परिक वर्गीकरणका साथै नामपदलाई सङ्ख्येय र असङ्ख्येय, सजीव र निर्जीव, मानवीय र मानवेतर आदिमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

सर्वनामपद :

अभिव्यक्तिको क्रममा नामपदलाई पटक पटक नदोहोराई, नामपदका साटो प्रयोग गरिने पदहरूलाई सर्वनाम भनिन्छ। अभिव्यक्तिलाई छोटो र छरितो बनाउनका लागि नामका साटो मात्रै नभएर कहिलेकाहीं पदावली र वाक्यका साटो पनि सर्वनामको प्रयोग गरिन्छ।

राम घर पुग्यो र ऊ आफ्नी आमालाई खोज्न थाल्यो। यहाँ नामपद "राम" लाई नदोहोराई त्यसको सट्टामा "ऊ" र "आफ्नी" जस्ता पदको व्यवहार भएको छ र यिनै पद सर्वनाम पद हुन्।

सर्वनामका भेद :

सर्वनाम मुख्यतः छ प्रकारका छन् र ती हुन्-

- १) व्यक्तिवाचक वा पुरुषवाचक सर्वनाम
- २) सङ्केतवाचक सर्वनाम वा दर्शक सर्वनाम
- ३) सम्बन्धवाचक सर्वनाम
- ४) प्रश्नवाचक सर्वनाम
- ५) अनिश्चयवाचक सर्वनाम र
- ६) सङ्ख्यावाचक सर्वनाम

१)व्यक्तिवाचक वा पुरुषवाचक सर्वनामः बोल्ने, सुन्ने वा अन्य कुनै व्यक्ति अथवा व्यक्तिहरूका नामको सट्टामा प्रयोग गरिने म, हामी, तिमी, उनी आदि जस्ता सर्वनामलाई व्यक्तिवाचक वा पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ। वक्ता, श्रोता र विषयका आधारमा व्यक्तिवाचक वा पुरुषवाचक सर्वनाम चार किसिमका छन्।

क) प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम : वक्ताका नामको साटो प्रयोग गरिने सर्वनाम प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम हुन्। जस्तै- म घर जान्छु। हामी आज रमाइलो गर्दैछौं।

ख) द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम : श्रोताको नामको साटो प्रयोगमा आउने सर्वनामहरू द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम हुन्। जस्तै- तँ के गरिरहेको छस्? तिमी पढेर बस। तपाईं यो पुस्तक पढ्नुहोस्। हजुर त निकै राम्रो हुनुहुन्छ।

ग) तृतीय पुरुषवाचक वा अन्य पुरुषवाचक सर्वनामः कुराकानीको विषय बन्ने अन्य कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको नामको साटो प्रयोग गरिने सर्वनामहरू तृतीय पुरुषवाचक वा अन्य पुरुषवाचक सर्वनाम हुन्। जस्तै- ऊ गीत गाउँदै छ। उनीहरू घर गए। उहाँ आउँदै हुनुहुन्छ।

घ) आत्मवाचक वा निजवाचक सर्वनामः वक्ता, श्रोता वा अन्य कुनै व्यक्ति/व्यक्तिहरूका नामका साटोमा प्रयोग भई तिनैलाई जनाउने सर्वनाम आत्मवाचक वा निजवाचक सर्वनाम हुन्। जस्तै- यो काम म आफैं गर्छु। तिमी स्वयम् झुटो बोल्दै छौ। उहाँ आफू आउनुभएन।

२) सङ्केतवाचक सर्वनाम वा दर्शक सर्वनामः कुनै वस्तु वा व्यक्तिलाई सङ्केत गर्दै तिनको नामको सट्टामा प्रयोग गरिने सर्वनामहरू सङ्केतवाचक सर्वनाम वा दर्शक सर्वनाम हुन्। जस्तै- त्यो त मलाई थाहा थियो। यो निकै राम्रो भएछ। यहाँ पानी पोखिएको छ। त्यहाँ जानु हुँदैन।

३)सम्बन्धवाचक सर्वनामः कुनै पनि नामको साटो प्रयोग हुँदै वाक्यमा सम्बन्ध स्थापित गर्ने सर्वनामहरूलाई सम्बन्धवाचक सर्वनाम भनिन्छ। जस्तै- जो राम्ररी पढ्छ उही सफल हुन्छ। जे छ त्यही देऊ। जहाँ थियो त्यहीं राख।

४)प्रश्नवाचक सर्वनामः कुनै व्यक्ति, वस्तु, ठाउँ आदिको नामका साटो वाक्यमा प्रयोग भई प्रश्नसमेतको बोध गराउने सर्वनामहरू प्रश्नवाचक सर्वनाम हुन्। जस्तै- तिमी कहाँ जान्छौ? घरभित्र को को छन्? कसले गीत गाउँदै छ?

५) अनिश्चयवाचक सर्वनामः अनिश्चित व्यक्ति, वस्तु, स्थान वा विषयको नामको साटो प्रयोग हुने सर्वनामहरूलाई अनिश्चयवाचक सर्वनाम भनिन्छ। जस्तै- त्यहाँ कोही छ। तिमी जहाँ गए पनि हुन्छ। जो आए पनि म दिन्न।

६) सङ्ख्यावचक सर्वनामः कुनै व्यक्ति, वस्तु वा विषयका नामका साटो प्रयोग भई तिनका सङ्ख्यासमेतको बोध गराउने सर्वनामहरूलाई सङ्ख्यावचक सर्वनाम भनिन्छ। जस्तै- सबै घर घर गए। प्रत्येकका लागि काम दिइएको छ। हरेक घरका अगाडि पर्खाल छ।

विशेषणपद

नाम वा सर्वनामपदको गुण, दोष, अवस्था, परिणाम, मात्रा, सङ्ख्या आदि बुझाउने पदलाई विशेषणपद भनिन्छ। विशेषणले नाम वा सर्वनामको अर्थ स्पष्ट पार्ने वा व्याख्या गर्ने काम गर्छ। विशेषणपदले नाम वा सर्वनामपदको कस्तो?, कत्रो?, कति?, कतिवटा?, कसको?, केको?, कुन? भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन्छ। जस्तै- महुँगो लुगा, ठुली केटी, अलिकति नुन, पाँचवटा सुन्तला, रामको साथि, माटको गाग्रो, पहिलो पङ्क्ति आदि।

विशेषणपदका प्रकार

अर्थ र कार्यका आधारमा विशेषणपदलाई मुख्यतः चार प्रकारमा राख्न सकिन्छ-

१) गुणबोधक विशेषण

२) परिणामबोधक विशेषण

३) सङ्ख्याबोधक विशेषण

४) सङ्केतबोधक वा सार्वनामिक विशेषण

१) गुणबोधक विशेषणः नाम वा सर्वनामको गुण वा दोष अर्थात् रङ, आकार, स्वभाव, अवस्था, स्थान, काल, जाति आदि विशेषता बुझाउने शब्दलाई गुणबोधक विशेषण भनिन्छ। जस्तै-

रङ - रातो, कालो, सेतो, गोरो।

आकार- सानो, ठुलो, लामो।

स्वाभाव- दुष्ट, अपराधी, पापी, सज्जन।

स्थान- पहाडी, मधेसी, गुजराती, असमेली।

काल- आधुनिक, प्राचीन, साप्ताहिक।

जाति- अङ्ग्रेज, बोडो, मराठी।

२) परिणामबोधक विशेषण: सङ्ख्या नबुझाई नाम वा सर्वनामको मात्रा वा परिणाम बुझाउने विशेषणलाई परिणामबोधक विशेषण भनिन्छ। जस्तै- धेरै, थोरै, अलिकति, धेरैजसो, पर्याप्त, प्रशस्त आदि।

३) सङ्ख्याबोधक विशेषण: नाम वा सर्वनामको निश्चित सङ्ख्या, क्रम वा आवृत्ति बुझाउने विशेषणलाई सङ्ख्याबोधक भनिन्छ। जस्तै-

सङ्ख्या- एक, दुई, तीन, सय, हजार, लाख।

क्रम- पहिलो, दोस्रो, दसौं, सयौं, हजारौं।

आवृत्ति- एकोहोरो, दोहोरो, दोब्बर, तेब्बर।

सङ्केतबोधक वा सार्वनामिक विशेषण: वाक्यमा विशेषणको कार्य सम्पादन गर्ने सर्वनामलाई सार्वनामिक विशेषण भनिन्छ। कार्यका आधारमा विशेषण विभिन्न किसिमका हुन्छन्।

क) दर्शक सार्वनामिक विशेषण: यो, त्यो, त्यही, यस्तो, त्यस्तो।

ख) सम्बन्धसूचक सार्वनामिक विशेषण: निज, जे, जति, जुन।

ग) प्रश्नवाचक सार्वनामिक विशेषण: के, कुन, कति, कस्तो, कत्रो।

घ) अनिश्चयात्मक सार्वनामिक विशेषण: कोही, केही, कुनै, कतिपय।

विशेषणको अवस्था: वाक्यमा विशेषणको प्रयोगका तीनवटा अवस्था हुन्छन्- सामान्य अवस्था, उत्तरावस्था वा तुलनात्मक अवस्था र उत्तमावस्था वा विशेष अवस्था। जस्तै

सामान्य अवस्था	उत्तरावस्था	उत्तमावस्था
उच्च	उच्चतर	उच्चतम
राम्रो	अझ राम्रो	सबैभन्दा राम्रो
सुन्दर	सुन्दरतर	सुन्दरतम

क्रियापद

वाक्यमा कतल्ले गरेको कार्यव्यापार, घटेको घटना, अवस्था र स्थिति बुझाउने तथा वाक्य टुङ्ग्याउने अनि काल, पक्ष, वाच्य, भाव, पुरुष, वचन र लिङ्गअनुसार रूप फेर्ने पदलाई क्रियापद भनिन्छ। क्रियापदले वाक्यमा विधेयको काम गरेको हुन्छ। जस्तै-

हरिले भात खायो। जितेन सुत्यो। यो केटी अग्लो छे। तपाईं त बुढो हुनुभएछ।

यी वाक्यहरूमा खायो, सुत्यो, छे, हुनुभएछ पदहरू क्रियापद हुन्।

क्रियापदका भेद:

क्रियापदलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। क्रियापदको वर्गीकरणका आधार र भेदहरू हुन्-

क) वाक्यसमापनका आधारमा: यस आधारमा क्रिया पदलाई समापक र +समापक क्रिया गरी दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ।

समापक क्रियापद: वाक्यलाई पूर्णता दिने क्रियापद समापक क्रियापद हो। जस्तै- ऊ गयो। राम पढिरहेको छ।

असमापिका क्रिया: वाक्यलाई पूरा गर्न नसक्ने क्रियापदलाई असमापिका क्रियापद भनिन्छ।
जस्तै- गएर, पढेर, हेर्दा आदि।

ख) अर्थप्रधानताको आधारमा: यस आधारमा क्रियाका मुख्य र सहायक गरी दुई भेद छन् मुख्य क्रिया र सहायक क्रिया।

वाक्यमा कामको मूल अर्थ बोकेको क्रियापदलाई मुख्य क्रियापद भनिन्छ र त्यस मूल क्रियापदलाई पूर्णता दिने अरु क्रियापदलाई सहायक क्रियापद भनिन्छ। जस्तै- रामु आउँदै छ।

उसले चिट्ठी लेख्दै थियो। यहाँ आउँदै र लेख्दै मुख्य क्रिया हुन् भने छ र थियो सहायक क्रिया हुन्।

ग) संरचनाका आधारमा: संरचनाका दृष्टिकोणबाट क्रियालाई सरल र संयुक्त क्रिया गरी दुई भागमा बाँडिन्छ। एउटा मात्र धातुले बनेको क्रिया सरल क्रिया अनि एकभन्दा अधिक धातुहरू मिलेर बनेको क्रियापद संयुक्त क्रियापद हो। खायो, गयो, माग्छ, जान्छ आदि सरल क्रिया हुन् र भन्दैथियो, भन्नुभएको, हुनुहुन्थ्यो आदि संयुक्त क्रियापद हुन्।

अव्यय

लिङ्ग, वचन, काल, पुरुष र कारकअनुसार रूपमा परिवर्तन नहुने शब्दलाई अव्यय भनिन्छ। यस वर्गभित्र ५ प्रकारका शब्दवर्ग पर्दछन्- क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात।

क) क्रियायोगी: क्रियापद, विशेषण तथा क्रियाविशेषणको विशेषता बुझाउने शब्दलाई क्रियायोगी अथवा क्रियाविशेषण भनिन्छ। जस्तै- छिटो जाऊ। माथि बस। भर्खर आयो। यी आँप साह्रै अमिला छन्। यहाँ छिटो, माथि, भर्खर, साह्रै आदि क्रियायोगी हुन्।

ख) नामयोगी: वाक्यमा नाम वा सर्वनामको अरु शब्दसित सम्बन्ध दर्साउने शब्दलाई नामयोगी भनिन्छ। जस्तै- दिनभरि, घरमाथि, भनेअनुसार, गरेबमोजिम, यसपल्ट, दुखपछि।

ग) संयोजक: दुई वा दुईभन्दा बढी शब्द, पदावली, वाक्यांश वा वाक्यलाई जोड्ने अव्यय शब्दलाई संयोजक भनिन्छ। जस्तै- तिमि र म जानुपर्छ। तिम्रो भाइ र मेरी बहिनी आउँदैछन्।

राम गयो तर श्याम गएन। जुन जोगी आयो कानै चिरेको। जो चोर उसैको ठुलो स्वर। उसले दियो भने म ल्याउँछु। यहाँ र, तर, जुन, भने, जो आदि संयोजक हुन्।

घ) विस्मयादिबोधक: आश्चर्य, खुसी, दुख, शोक, प्रशंसा, निन्दा, घिन आदि मानवीय संवेगलाई जनाउन प्रयोग गरिने अव्यय शब्दलाई विस्मयादिबोधक भनिन्छ। यस्ता शब्द विस्मयादिबोधक चिह्न (!) सहित प्रयोग गरिन्छ। जस्तै- आम्मै!, ए!, अरे!, छि!, ऐय्या!, ल! अहो!, स्याबास् आदि।

ङ) निपात: आफू एकलैले कुनै खास अर्थ बुझाउन नसके तर सन्दर्भअनुसार प्रयोग हुँदा अर्थमा बल पुऱ्याउने र भिन्नतासमेत ल्याउनसके अव्यय शब्दलाई निपात भनिन्छ। जस्तै- ल, पो, ज्या, है, हँ, रे, अँ, लौ आदि।

५-व्याकरणिक कोटिहरू

नेपाली व्याकरणमा माथि उल्लेखित शब्दवर्गहरूबाहेक पनि केही गौण व्याकरणिक कोटिहरू छन्। यस्ता गौण व्याकरणिक कोटि हुन्- लिङ्ग, वचन, कारक, काल, पक्ष, पुरुष र वाच्य।

५.१ लिङ्ग

शब्दमा रहेको स्त्री, पुरुष, सजीव वा निर्जीव वस्तु बुझाउने तत्त्वलाई लिङ्ग भनिन्छ। यसको आधारमा विभिन्न शब्द वा पदहरूको रूपायन हुन्छ।

पारम्परिक व्याकरणअनुसार लिङ्ग तीन किसिमका मानिएका छन्- पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्ग।

१) पुलिङ्ग: साधारणतया पुरुष जाति बुझाउने तत्त्वलाई पुलिङ्ग भनिन्छ। जस्तै- केटो, छोरो, भाले, भाइ, पाडो आदि।

२) स्त्रीलिङ्ग: स्त्री जाति बुझाउने तत्त्वलाई स्त्रीलिङ्ग भनिन्छ। जस्तै- केटी, छोरी, पोथी, बहिनी, पाडी आदि।

३) नपुंसक लिङ्गः निर्जीव वस्तु बुझाउने तत्त्वलाई नपुंसक लिङ्ग भनिन्छ। जस्तै- घर, स्कुल, बाटो, सडक, आगो, पानी आदि।

यसबाहेक पनि सजीव वस्तु तथा पुरुष-स्त्री नछुट्टयाउने वस्तु बुझाउने तत्त्वलाई सामान्य लिङ्ग मानिएको छ। जस्तै- पशु, माछा, कमिला, नानी, साथी, मन्त्री आदि।

वास्तवमा व्याकरणिक कार्यका आधारमा भन्ने हो भने नेपालीमा केवल दुई किसिमका मात्रै लिङ्ग छन्, पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग। त्यसमा पनि केवल मानवीय सजिव वस्तुको मात्रै लिङ्गका आधारमा रूपायन हुन्छ, मानवेतर सजीव वस्तुलाई भाले वा पोथी जे भए पनि पुलिङ्गसरह नै व्यवहार गरिन्छ। जस्तै- छोरो आयो/छोरी आई। गोरु आयो/गाई आयो।

साधारणतया पुलिङ्गी शब्दमा सामान्य परिवर्तन गरी वा नगरी पनि ई, नी, इनी, एनी, सेनी, इका, आ आदि प्रत्ययहरू जोडेर र कहिलेकाहीं भिन्नै रूपको प्रयोग गरेर स्त्रीलिङ्गी शब्द बनाइन्छ।

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
काका	काकी
छोरो	छोरी
देव	देवी
बाहुन	बाहुनी
दमाई	दमिनी
छेत्री	छेत्रिनी
सुब्बा	सुब्बेनी
लामा	लामिनी
गुरुङ	गुरुङसेनी

बालक	बालिका
गायक	गायिका
छात्र	छात्रा
दुष्ट	दुष्टा
गोरु	गाई
राँगो	भैंसी
मत्ता	ढोई
लोप्ते	स्वास्ती
मामा	माइजू

लिङ्गका आधारमा विभिन्न पदवर्गमा रूपायन हुन्छ। केही उदाहरण यसप्रकार छन्-

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
कालो केटो आयो	काली केटी आई
रामले भात खाए	सीताले भात खाइन्
तँ घर जान्छस्	तँ घर जान्छेस्
भाइले किताब पढेको थियो	बहिनीले किताब पढेकी थिई

५.२ वचन

नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदजस्ता विकारी पदहरूको सङ्ख्या एक वा एकभन्दा अधिक भन्ने बोध गराउने तत्त्वलाई वचन भनिन्छ। वचनको आधारमा यी विकारी पदहरूको पनि रूपायन हुन्छ।

नेपालीमा वचन दुईवटा मानिएका छन्- एकवचन र बहुवचन।

१) एकवचन: एउटै मात्र वस्तु, व्यक्ति, कार्य, गुण आदिलाई बोध गराउने तत्त्व एकवचन हो।
जस्तै- घर, छानो, छोरो, केटो, विद्यार्थी, गर्छ, पढ्यो, हरियो आदि।

२) बहुवचन: एकभन्दा अधिक वस्तु, व्यक्ति, कार्य, गुण आदिलाई बोध गराउने तत्त्व बहुवचन हो। जस्तै- घरहरू, छानाहरू, छोराहरू, केटाहरू, विद्यार्थीवर्ग, गर्छन्, पढे, हरिया आदि।

एकवचनबाट बहुवचन बनाउने नियम:

नेपालीमा एकवचनबाट बहुवचन बनाउँदा नाम र सर्वनाम पदमा हरू प्रत्यय जोडेर, ओकारान्तलाई आकारान्त पारेर वा गण, वृन्द, वर्ग आदि जस्ता बहुवचनबोधक प्रत्यय जोडिन्छ। जस्तै-

एकवचन	बहुवचन
छोरो	छोरा/छोराहरू
केटो	केटा/केटाहरू
घर	घरहरू
किताब	किताबहरू
मानिस	मानिसहरू
विद्यार्थी	विद्यार्थीगण
दर्शक	दर्शकवृन्द
पाठक	पाठकवर्ग
तिमी	तिमीहरू
तँ	तिमीहरू
म	हामी

यो

यी

त्यो

ती/तिनीहरू

वचनका आधारमा नाम र सर्वनाम पदहरूको मात्रै नभएर विशेषण र क्रियापदको पनि रूपायन हुन्छ। जस्तै-

एकवचन	बहुवचन
रातो	राता
राम्रो	राम्रा
तितो	तिता
रित्तो	रित्ता
जान्छ	जान्छन्
हुन्छ	हुन्छन्
रोयो	रोए
भन्थ्यो	भन्थे
गइरहेको	गइरहेका

५.३ कारक

वाक्यमा क्रियापदसित नाम, सर्वनाम र विशेषणपदहरूबिचको सम्बन्ध दर्साउने रूपहरूलाई कारक भनिन्छ। अनि नाम, सर्वनाम र विशेषणका पछाडी आएर कारकको अवस्था वा रूपलाई छुट्टयाउने चिह्नहरूलाई विभक्ति भनिन्छ। जस्तै-

हामीले ईश्वरलाई फुलले पुज्छौं।

यस वाक्यमा "पुज्छौं" क्रियापदसित अन्य नामिक पदहरूको सम्बन्ध बनेको छ र यिनले वाक्यमा आ-आफ्नो भूमिका खेलाका छन्। यी नामिक पदहरूमा "हामीले" पदले काम गर्ने कर्ताको,

"ईश्वरलाई" पदले कामको असर पर्ने कर्मको र "फुलले" पुज्ने साधन करणको भूमिका खेलेका छन्। यहाँ प्रयोगमा आएका ले, लाई जस्ता चिह्नहरूलाई विभक्ति भनिन्छ। नेपाली भाषामा कारकका यी विभक्तिहरूलाई नामिक पदसित जोडेर एउटै डिकोमा लेख्नुपर्छ।

कारकका प्रकार :

वाक्यमा गर्ने कार्य वा खेल्ने भूमिकाका आधारमा कारक 6 प्रकारका मानिएका छन् र ती हुन् -

१) कर्ता कारक : वाक्यमा जसले काम गरेको हुन्छ त्यस नामिक पदलाई कर्ता कारक भनिन्छ।

यसमा ले, बाट, द्वारा जस्ता विभक्ति जोडिएका हुन्छन्। जस्तै-

हरि घर गयो। सीताले गीत गाइन्। रामद्वारा रावण मारियो। मबाट गल्ती भयो।

माथिका वाक्यहरूमा हरि, सीताले, रामद्वारा र मबाट कर्ता कारक हुन्।

२) कर्म कारक : जुन नामिक पदमाथि वाक्यमा भएको कामको फल वा असर पर्छ त्यसलाई कर्म कारक भनिन्छ। यसमा लाई र कन विभक्ति जोडिएका हुन्छन्। जस्तै-

मैले आँप खान्छु। हामीले मातृभूमिलाई माया गर्नुपर्छ। रामले रावणलाई मारे।

यी वाक्यहरूमा आँप, मातृभूमिलाई, रावणलाई कर्म कारक हुन्।

३) करण कारक : वाक्यमा कामको साधन, कारण वा हेतु बुझाउने नामिक पद नै करण कारक हो। यसमा ले, बाट, द्वारा जस्ता विभक्तिको प्रयोग हुन्छ। जस्तै-

म कलमले लेख्छु। हामी बसबाट बजार जान्छौं। सरकारले पुलिसद्वारा काम गराउँछ।

यहाँ कलमले, बसबाट र पुलिसद्वारा करण कारक हुन्।

४) सम्प्रदान कारक : वाक्यमा जसका लागि काम हुन्छ अथवा कामको लक्ष्य वा प्रयोजन बनी आउने नामिक पद सम्प्रदान कारक हो। यसमा लागि, निम्ति र लाई विभक्ति लाग्दछ। जस्तै-

हामी बिरामीहरूका लागि चिन्तित छौं। मैले तिम्रानिम्ति धेरै काम गरें। सरकारले हामीलाई धेरै सुविधा दिएन।

यी वाक्यहरूमा बिरामीहरूका लागि, तिम्रानिम्ति र हामीलाई सम्प्रदान कारक हुन्।

५) अपादान कारक : काम सुरु हुने समय, छुट्टिने ठाउँ वा वस्तुको स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिने नामिक पदलाई अपादान कारक भनिन्छ। यसमा देखि, बाट, देखिन् जस्ता विभक्ति लाग्दछ। जस्तै-

रुखबाट फल झर्‍यो। बिहानदेखि पानी परिरहेको छ। दुधबाट दही बन्छ। ऊ हिजोदेखिन् आएकै छैन।

यहाँ रुखबाट, बिहानदेखि, दुधबाट, हिजोदेखिन् अपादान कारक हुन्।

६) अधिकरण कारक : भएको कामको ठाउँ, समय वा विषयको आधार देखाउने नामिक पदलाई अधिकरण कारक भनिन्छ। यसमा मा, माथि आदि चिह्नको प्रयोग गरिन्छ। जस्तै :

पुस्तक झोलामा राख। ऊ घोडामाथि चढयो। माछो पानीमा बस्छ। आदि

यहाँ झोलामा, घोडामाथि र पानीमा अधिकरण कारक हुन्।

नोट : पुरानो मान्यताअनुसार सम्बन्ध र सम्बोधनलाई पनि कारक मान्ने चलन छ तर यी दुवैको सम्बन्ध क्रियापदसँग नहुने भएकाले यिनलाई कारक मान्न सकिंदैन।

६. काल

वाक्यमा क्रियापदले वर्णन गरेको काम वा अवस्थाको समयलाई काल भनिन्छ। वाक्यमा कामको कुरा व्यक्त गर्दा काम भइसकेको वा भइनसकेको आधारमा काल निर्धारण गरिन्छ। क्रियापदमा धातुका पछाडि लागेका प्रत्ययहरूले कालको परिचय दिएका हुन्छन्।

कालका प्रकार-

साधारणतया समयलाई बितिसकेको, चलिरहेको र आउनेवाला गरी तीन कालखण्डमा बाँड्न सकिन्छ र परम्परागत व्याकरणमा काललाई पनि तीन प्रकारमा विभक्त गरेको पाइन्छ। तर

काम भइसकेको र भइनसकेकोका आधारमा काल दुई प्रकारका मानिएका छन् - भूतकाल र अभूतकाल।

१) भूतकाल : बितेको समयमा काम भइसकेको जनाउने क्रियाको रूपलाई भूतकाल भनिन्छ। भूतकाल जनाउने क्रियापदको धातुमा एँ, यौं, इस्, ए, यो, ई, इन् जस्ता प्रत्यय लागेका हुन्छन्। जस्तै - मैले पुस्तक पढें (पढ् + एँ)। हामीले पुस्तक पढ्यौं (पढ् + यौं)। तैले पुस्तक पढिस् (पढ् + इस्)। उसले पुस्तक पढ्यो (पढ् + यो)। उनीहरूले पुस्तक पढे (पढ् + ए)। उनले पुस्तक पढिन् (पढ् + इन्) आदि।

२) अभूतकाल : काम भइसकेको वा हुँदैगरेको समय जनाउने क्रियापदको रूपलाई अभूतकाल भनिन्छ। अभूतकालमा वर्तमानकाल र भविष्यतकाल पर्दछन्।

क) वर्तमानकाल : अहिलेको समय जनाउने क्रियापदको रूपलाई वर्तमान काल भनिन्छ। धातुमा छ, छौं, छस्, छु, छौं, छन्, छिन् जस्ता प्रत्यय जोडिएर वर्तमानकालका क्रियापद बनेका हुन्छन्। जस्तै-

ऊ भन्छ (भन्+छ)। तिमी भन्छौ (भन्+छौ)। तँ भन्छस् (भन्+छस्)। म भन्छु (भन्+छु)। हामी भन्छौं (भन्+छौं)। उनीहरू भन्छन् (भन्+छन्) आदि।

ख) भविष्यतकाल : पछि आउने समयलाई जनाउने क्रियापदको रूप भविष्यतकाल हो। धातुमा नेछ, नेछन्, नेछु, नेछौं, नेछस् आदि प्रत्यय जोडिएर भविष्यतकालका क्रियापद बनेका हुन्छन्। जस्तै -

ऊ भन्नेछ (भन्+नेछ)। तिमी भन्नेछौ (भन्+नेछौ)। तँ भन्नेछस् (भन्+नेछस्)। म भन्नेछु (भन्+नेछु)। हामी भन्नेछौं (भन्+नेछौं) आदि।

पक्ष

क्रियापदले जनाउने कुनै पनि समयमा भएको कामको अवस्थालाई पक्ष भनिन्छ। पक्षलाई कालको थप विभाजन भन्न सकिन्छ किनकि यसले काम हुँदैगरेको, सकिएको वा कस्तो स्थितिमा रहेको भन्ने जानकारी दिन्छ।

पक्षका प्रकार –

नेपाली भाषामा पक्षका प्रकार भिन्नाभिन्नै कालमा भिन्नाभिन्नै छन्। भूतकालमा पाँचवटा पक्ष छन् भने अभूतकालमा तीन-तीनवटा पक्ष छन्।

भूतकालका पक्षहरू-

भूतकालका पाँचवटा पक्ष छन्, सामान्य भूत, अपूर्ण भूत, पूर्ण भूत, अभ्यस्त भूत र अज्ञात भूत।

- क. सामान्य भूत – बितिसकेको समयमा भएको कामको सामान्य अवस्था बुझाउने पक्षलाई सामान्य भूत भनिन्छ। जस्तै- मैले पढें। तिमीले पढ्यौ। हामीले पढ्यौं। तँले पढिस्। हजुरले पढ्नुभयो आदि।
- ख. अपूर्ण भूत – बितेको समयमा काम भइरहेको थियो अथवा पुरा भएको थिएन भन्ने जनाउने पक्ष अपूर्ण भूत हो। जस्तै – म पढ्दै थिएँ। तिमी पढ्दै थियौ। तँ पढ्दै थिइस्। हामी पढ्दै थियौं। तपाईँ पढ्दै हुनुहुन्थ्यो आदि।
- ग. पूर्ण भूत-बितेको समयमा काम पुरा भइसकेको कुराको जानकारी गराउने पक्षलाई पूर्ण भूत भनिन्छ। जस्तै- मैले पढेको थिएँ। तिमीले पढेका थियौ। तँले पढेको थिइस्। हामीले पढेका थियौं। उनले पढेकी थिइन् आदि।
- घ. अभ्यस्त भूत-बितेका समयमा नियमित रूपमा हुने गरेको वा बानी परेको तर अहिले नभएको अवस्थालाई जनाउने क्रियापदको पक्षलाई अभ्यस्त भूत भनिन्छ। जस्तै – म पढ्थँ। तिमी पढ्थ्यौ। हामी पढ्थ्यौं। उनीहरू पढ्थे। तपाईँ पढ्नुहुन्थ्यो आदि।
- ङ. अज्ञात भूत- बितेको समयमा भएको काम तर अहिले आएर मात्रै थाहालागेको अवस्था जनाउने पक्ष अज्ञात भूत हो। जस्तै- मैले पढेछु। हामीले पढेछौं। तँले पढेछस्। तपाईँले पढ्नुभएछ। उनीहरूले पढेछन् आदि।

वर्तमानकालका पक्ष – वर्तमानकालका तीनवटा पक्ष छन्, सामान्य वर्तमान, अपूर्ण वर्तमान र पूर्ण वर्तमान।

- क) सामान्य वर्तमान- अहिलेको समयमा हुने कामको सामान्य अवस्था बुझाउने क्रियापदको स्वरूपलाई सामान्य वर्तमान भनिन्छ। जस्तै – म पढ्छु। हामी पढ्छौं। तिमी पढ्छौ। तँ पढ्छस्/पढ्छेस्। उनी पढ्छन् आदि।
- ख) अपूर्ण वर्तमान- वर्तमान समयमा काम भइरहेको छ अथवा पुरा भएको छैन भन्ने जनाउने पक्ष अपूर्ण वर्तमान हो। जस्तै – म पढ्दै छु। तिमी पढ्दै छौ। तँ पढ्दै छस्। हामी पढ्दै छौं। तपाईँ पढ्दै हुनुहुन्छ आदि।

ग) पूर्ण वर्तमान- वर्तमान समयमा काम पुरा भइसकेको तर त्यसको प्रभाव भने बाँकी रहेको कुराको जानकारी गराउने पक्षलाई पूर्ण वर्तमान भनिन्छ। जस्तै- मैले पढेको छु। तिमीले पढेका छौ। तँले पढेको छस्। हामीले पढेका छौँ। उनले पढेकी छन् आदि।

भविष्यतकालका पक्ष

भविष्यतकालका पनि तीनवटा पक्ष छन्, सामान्य भविष्यत, अपूर्ण भविष्यत र पूर्ण भविष्यत।

क) सामान्य भविष्यत- आउने समयमा हुने कामको सामान्य अवस्था बुझाउने क्रियापदको स्वरूपलाई सामान्य भविष्यत भनिन्छ। जस्तै- म पढ्नेछु। हामी पढ्नेछौँ। तिमी पढ्नेछौ। तँ पढ्नेछस्/पढ्नेछेस्। उनी पढ्नेछिन् आदि।

ख) अपूर्ण भविष्यत- आउने समयमा काम भइरहेको हुनेछ अथवा पुरा भएको हुनेछैन भन्ने अवस्था जनाउने पक्ष अपूर्ण भविष्यत हो। जस्तै- म पढ्दै हुनेछु। तिमी पढ्दै हुनेछौ। तँ पढ्दै हुनेछस्। हामी पढ्दै हुनेछौँ। तपाईँ पढ्दै हुनुहुनेहुन्छ आदि।

ग) पूर्ण भविष्यत- भविष्यको समयमा काम पुरा हुने अवस्थाको जानकारी गराउने पक्षलाई पूर्ण भविष्यत भनिन्छ। जस्तै- मैले पढेको हुनेछु। तिमीले पढेका हुनेछौ। तँले पढेको हुनेछस्। हामीले पढेका हुनेछौँ। उनले पढेकी हुनेछिन् आदि।

७. पुरुष

वाक्यमा क्रियापदको सन्दर्भमा वाच्यअनुसार प्रधान हुने कर्ता वा कर्मलाई पुरुष भन्दछन्। यो व्याकरणिक कोटि सर्वनामपदबाट र क्रियापदमा लागेका प्रत्ययबाट प्रकट हुन्छ।

पुरुष तीन प्रकारका हुन्छन्, प्रथम पुरुष वा उत्तम पुरुष, मध्यम पुरुष र अन्य पुरुष।

1) प्रथम पुरुष- वाक्यमा भन्ने वा बोल्ने (वा लेख्ने) लाई प्रथम पुरुष भन्दछन्। यसमा वक्ताले आफैलाई सम्बोधन गरेको हुन्छ। जस्तै-
म गर जान्छु। हामी आज औधि खुसी छौँ। मेरो नाम रमेश हो। मलाई आँप मन पर्छ। हाम्रो स्कूल टाढा छ।

यी वाक्यहरूमा रहेका म, हामी, मेरो, मलाई, हाम्रो प्रथम पुरुष हुन् र यिनैको आधारमा क्रियापदको रूपायन भएको छ।

2) मध्यम पुरुष- वाक्यमा जसलाई सम्बोधन गरिएको छ, अर्थात् जोसँग बोल्दै छ त्यो मध्यम पुरुष हो।

जस्तै- तिमी कता जान्छौ? तिम्रो केश त निकै राम्रो छ। तपाईं यहाँ बस्नुहोस्। तँ घर जा।
हजुरले चिया खानुहोस् आदि।

यी वाक्यहरूमा तिमी, तिम्रो, तपाईं, तँ, हजुर मध्यम पुरुष हुन्।

3) वाक्यमा जसका विषयमा कुरा गरिन्छ त्यसलाई अन्य पुरुष भनिन्छ। जस्तै -

ऊ घर गयो। त्यो मरेछ। यो त मिठो छ। उनी आज आइन्। उनीहरू स्कूल गएका छन्।
हरिले पुस्तक पढ्छ। सीताले गीत गाउँछे आदि।

यी वाक्यहरूमा ऊ, यो, त्यो, उनीहरू, हरि, सीता अन्य पुरुष हुन्।

८. वाच्य

वाक्यमा कर्ता, कर्म र भाव (क्रिया आफै) मा कुन चाहिँ प्रमुख छ अथवा कुन चाहिँको सम्बन्ध क्रियापदसँग मुख्य छ भन्ने कुरा बुझाउने तत्त्वलाई वाच्य भनिन्छ। जस्तै - हरिले पुस्तक पढ्छ।
हरिद्वारा पुस्तक पढिन्छ। मद्वारा हाँसियो।

वाच्यका प्रकार

नेपालीमा वाच्य तीन प्रकारका छन्, कर्तृ वाच्य, कर्म वाच्य र भाव वाच्य।

- 1) कर्तृ वाच्य- वाक्यमा कर्ता मुख्य भई यसकै लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार रूपायन भएको क्रियापदको रूपलाई कर्तृ वाच्य भनिन्छ। जस्तै- सीताले गीत गाउँछे। हामी स्कूल जाँदैछौं। उनीहरू हाँसै छन्।
- 2) कर्म वाच्य - वाक्यमा कर्म मुख्य भई यसकै लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार रूपायन भएको क्रियापदको रूपलाई कर्म वाच्य भनिन्छ। जस्तै - सीताद्वारा गीत गाइयो। मबाट काम गरियो। कुरुरद्वारा चोर लखेटिन्छ।
- 3) भाव वाच्य - वाक्यमा क्रियाको भाव वा सम्पन्न हुने काम मुख्य भई बन्ना क्रियापदको रूपलाई कर्तृ वाच्य भनिन्छ। जस्तै - मद्वारा रोइयो। उनीहरूद्वारा खाइयो। आज त नाचिन्छ।

९. निष्कर्ष

हरेक भाषाका व्याकरणिक कोटिहरू भाषाको प्रकृतिअनुसार फरक फरक हुन सक्छन्।
व्याकरणिक कोटिहरू भाषाका घटक हुन्। यी घटकहरूको ज्ञान नहुँदा भाषा ज्ञान अधुरो हप्ने

आशङ्क हुन्छ। नेपाली भाषाका व्याकरणिक कोटिहरूको विशेषताले यो भाषा अरु भाषाभन्दा केही फरक देखिन्छ।

१०. सन्दर्भसामग्री

नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठाल, विसं-२०६७

शिवराज शर्मा, पूर्वोत्तर माध्यमिक व्याकरण र रचना, जनपक्ष प्रकाशन, गान्तोक, आठौँ संस्करण २०१६

विष्णु लुङ्गटेल, तत्सम शब्दको वर्णविन्यास. साझा प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०५३

कार्यक्रम विवरण, तृतीय भारत-नेपाल नेपाली लेखक सम्मलेन-२००३, वाराणसी-भारत,

शरच्चन्द्र वस्ती, हाम्रो भाषा, एकता प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०६४

प्रकाशन सम्पादन शैली, विसं २०६३, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल सरकार. भक्तपुर, नेपाल

भीमनारायण रेग्मी(सम्पा), लेख्य नेपालीको एकरूपीकरण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौँ

सुधीर छेत्री(सम्पा.) नयाँ सरोकार, अङ्क १, सालुगढा, जलपाइगढी, फरवरी, २०२१

एकाइ ६

शब्द निर्माण प्रक्रिया

संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. उपसर्गद्वारा शब्द निर्माण
४. प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण
५. समासद्वारा शब्द निर्माण
६. द्वित्वद्वारा शब्द निर्माण
७. शिक्षण अभ्यास
८. पाठ्यक्रमको परिचय
९. सन्दर्भ सामग्री

१. प्रस्तावना

भाषाका एकाइहरूमा शब्द अर्थबोधका दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिन्छ । जबसम्म शब्दको बनोटका बारेमा राम्रो ज्ञान हुँदैन तबसम्म शब्दार्थ बोध पनि हुँदैन । शब्दार्थ नै वाक्यार्थ बोधको कारण मानिने हुँदा वाक्य र त्यसभन्दा माथिको भाषिक एकाइको अर्थ बोध गर्न शब्दार्थ ज्ञान अपरिहार्य नै मानिन्छ । नेपाली भाषामा प्रयुक्त शब्दहरू विभिन्न भाषाबाट आएका छन् । तिनको बनोट वा व्युत्पादन प्रक्रिया बुझ्नेपछि शब्दको शुद्ध ज्ञान र उपयुक्त प्रयोग सम्भव हुन्छ । विशेष गरेर नेपालीमा प्रयोग हुने तत्सम शब्दहरूको आधार तथा आद्येय रूप पहिचान गर्न नेपाली भाषाका अध्येतालाई कठिन भएको देखिन्छ । अतः नेपाली भाषाको शुद्ध रूप पहिचान गरी उपयुक्त ढङ्गले प्रयोग गर्न शब्द निर्माण प्रक्रिया शिक्षण अपरिहार्य रहेको हुँदा उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालयको एक बर्से नेपाली डिप्लोमा कोर्स अन्तर्गत 'शब्द निर्माण प्रक्रिया' निर्धारण गरिएको छ ।

२. उद्देश्य

शब्द निर्माण प्रक्रिया भाषा तथा व्याकरण शिक्षणको महत्वपूर्ण अङ्ग हो । यसले साधु शब्द निर्माण र तिनको सम्यक् प्रयोग गर्न सिकाउने भएकाले भाषा तथा व्याकरण शिक्षणमा यो

अपरिहार्य नै मानिन्छ । यहाँ नेपाली शब्द निर्माण प्रक्रिया शिक्षणका महत्वपूर्ण उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) उपसर्ग लागेर बनेका शब्दहरू पहिचान गरी तिनलाई छुट्याएर लेख्न र विभिन्न उपसर्ग लगाएर शब्द निर्माण गर्न ।
- (ख) 'कृत्' प्रत्यय लागेका शब्दहरू पहिचान गर्न र कृत् प्रत्यय लगाई शब्द निर्माण गर्न तथा कृदन्त शब्दको आधार, आद्येय छुट्याउन ।
- (ग) तद्धित प्रत्यय लागेका शब्दहरू पहिचान गर्न र तद्धित प्रत्यय लगाई शब्द निर्माण गर्न तथा तद्धितान्त शब्दको आधार, आद्येय छुट्याउन ।
- (घ) समस्त शब्दहरू पहिचान गरी विग्रह र समास गर्न ।
- (ङ) द्वित्व शब्द पहिचान गरी तिनको बनोट प्रक्रिया देखाउन ।

३. उपसर्गद्वारा शब्द निर्माण

उपसर्ग लगाई शब्द निर्माण गर्न र उपसर्ग लागेका शब्दलाई आधार तथा आद्येय छुट्याउन निम्नलिखित उपसर्गहरू निर्धारण गरिएका छन् :

- प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर वि आ नि अधि सु उत् अभि प्रति अति परि उप
- बे बि बद् गैर ना

४. प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण

प्रत्यय लगाई शब्द निर्माण गर्न निम्नलिखित 'कृत्' तथा 'तद्धित' प्रत्ययहरू निर्धारण गरिएका छन् :

- (क) 'कृत्' प्रत्यय
 - अक्कड अत अन्ते आ आउनी आरो आवट आहा इलो ई उवा एर ता=दा तै=दै
 - अक अन अनीय आ इत ई त तव्य ति वा य
- (ख) तद्धित प्रत्यय
 - आ आई=याई आइ आली आहा इया इलो ई ए एटो एलु औटो औले दानी दार नी बाज ली ले

– इक इय इम इमा ईन ईय क तम तर ता त्व मय मान् य वत् वान् वी

५.समासद्वारा शब्द निर्माण

निम्नलिखित समासको परिचय र प्रायोगिक अभ्यास :

- (क) तत्पुरुष : विग्रह र समास
- (ख) कर्मधारय : विग्रह र समास
- (ग) द्विगु : विग्रह र समास
- (घ) द्वन्द्व : विग्रह र समास
- (ङ) बहुव्रीहि : विग्रह र समास
- (च) अव्ययीभाव : विग्रह र समास

६. द्वित्वद्वारा शब्द निर्माण

निम्नलिखित द्वित्वको परिचय र प्रायोगिक अभ्यास :

- (क) पूर्ण द्वित्व
- (ख) आंशिक द्वित्व
- (ग) आपरिवर्तित द्वित्व

७. शिक्षण अभ्यास

यहाँ प्रत्येक एकाइको शिक्षणका निम्ति अभ्यासात्मक नमुनाहरू दिइएका छन् :

- (१) तलका शब्दहरूको उपसर्ग र आधार पद छुट्याउनुहोस् :
परजय प्रतिकार बेइमान अनुदान दुष्कर्म दुराचार बदनाम बिखर्ची
- (२) तल दिइएका उपसर्गलाई दुईदुईवटा शब्द निर्माण गर्नुहोस् :
प्र अप अव वि नि प्रति ना गैर बे बि
- (३) तलको अनुच्छेदबाट छवटा उपसर्ग लागेका शब्दहरू छनोट गरी तिनको बनोट प्रक्रिया देखाउनु होस् :

प्रत्येक मानव आफ्नो विकास गर्न सक्षम भए पनि कसैको उत्प्रेरणाले ऊ अझ उत्साही हुन्छ । केही अपवादबाहेक सुसंस्कार भाएका व्यक्तिहरू उपकारलाई शिरोपर गरी ऋणी भएको अनुभव पनि गर्दछन् ।

एकाइ चार : प्रत्ययद्वारा शब्द निर्माण

(१) तल दिइएका कृत् प्रत्यय लगाई तीनतीनवटा शब्द निर्माण गर्नुहोस् :

एर ती आ ई अनीय अक अन

(२) तल दिइएका शब्दहरूको आधार आद्येय छुट्याउनुहोस् :

घरेलु वन्य सामाजिक छापा धनी कारक कृति

(३) तलका शब्दको प्रकृतिप्रत्यय छुट्याउनुहोस् :

भनेर लेखक गाउँले झापाली असमिया बंगाली

(४) तलको अनुच्छेदबाट कृत् र तद्धित प्रत्यय लागेका दशदशवटा शब्दहरू छनोट गरी तिनको निर्माण प्रक्रिया देखाउनुहोस् :

बाहिरी रूपमा ग्रामीण जीवन दुःखी देखिए पनि भित्री रूपमा भने आनन्दमय हुन्छ । यसको विपरीत सहरिया जीवन आन्तरिक रूपमा वेदनाले भरिएको हुन्छ । दुःख बिसाउनी नपाएर रूँदै बस्नेहरू आफ्नो अतीत ग्राम्य जीवन सम्झन्छन् । मानवीय भाग्य निर्माता वा कारक ऊ स्वयं नै हुन्छ तर आफ्नो कर्तव्य भुलेर अधिकारबाट वञ्चित हुनेहरू गन्तव्य नपुगी नै अरूलाई दोष दिएर ठगिन्छन् । गाउँले जीवन होस् वा सहरी होस् फूलदानीमा सजिए झैँहुँदै न । जीवनलाई गणितका सूत्र ठानेर घोक्रे घोकन्तेहरू यन्त्रवत् आनन्दलाई पुछ्छीपुछ्छी मेटाउँछन् ।

एकाइ पाँच : समासद्वारा शब्द निर्माण

(१) तलका समस्त शब्दलाई विग्रह गर्नुहोस् :

मनमोहक भयभीत बुद्धिहीन घाटेवैद्य महापुरुष मायाससुरा पञ्चामृत तीनघुम्ती सप्ताह दिदीबहिनी सागपात लमकन्ना माछापुच्छ्रे खेताम्बर हरपल आजभोलि यताउता चौपाइ ।

(२) तलका विग्रहलाई समस्त शब्द बनाउनुहोस् :

खोला + वारि, हिजो + आज, दशवटा आनन छ जसको, लामो पुच्छर भएको, छोरी र बुहारी, ताम्बुल तथा पान, पाँचवटा पात्रको समूह, चारवटा कोणको समूह, भानिज दाइ, ठुलो दाजु, बुढो नै पाको सेवाबाट मुक्त, भोकले मरी, लोकमा प्रिय ।

(३) तल दिइएका शब्दहरूलाई समास भए विग्रह र विग्रह भए समास गर्नुहोस् :

पुत्रशोक, ठुली दिदी, मरणदेखि उत्तर, पानबुट्टे, दाजु र भाइ, प्राण झैँ प्रिय, चरणकमल, वनभोज, पुरुषमा उत्तम, पीत अम्बर छ जसको राजपुरुष ।

(४) तलको अनुच्छेदबाट समस्त शब्द छनोट गरी तिनको बनोट प्रक्रिया देखाउनुहोस् :

भाइमाराहरू आफ्नो सुखप्राप्तिका लागि देशहितका कुरा गरिरहेका हुन्छन् । यस्ता बुद्धिहीनहरूलाई समाजले बहिष्कृत गर्न नसक्ता कैयौँ जनताको घरगृहस्थी उजाडिएको छ । यस्तो चाला गाईजात्राजस्तै भएर कर्तव्यनिष्ठ व्यक्तिको चरित्रनिर्माणमा बाधा पुर्याइरहेको छ । यस विषयमा बुढापाका, जेठाबाठा, महापुरुषहरूले सबैमा सदाचारको सन्देश दिनु आवश्यक छ । गाउँटोल, दोबाटो, चौबाटो सबैतिर हरबखत, साँझबिहान सचेत भएर समाजका कलङ्क भएका यस्ता विषवृक्ष रूप चरित्रलाई निर्मूल गर्नु परेको छ ।

(५) उदाहरणसहित तत्पुरुष समासको परिचय दिनुहोस् ।

(६) तल दिइएका शब्दहरूलाई विग्रह गरी समासको नामसमेत उल्लेख गर्नुहोस् :

चक्रपाणि राजीवलोचन गाउँघर यथाशक्ति कालीमाटी बघमुखा दालभातडुकु वचनबद्ध गजानन अष्टदल जनप्रिय ।

एकाइ छ : द्वित्वद्वारा शब्द निर्माण

(१) तल दिइएका द्वित्व शब्दहरूको बनोट प्रक्रिया देखाउनुहोस् :

घरघर झैँझगडा आआपस ससानो ऐँचोपैँचो भातसात खरखाँचो सरसापट सुनेसुनेको ।

(२) द्वित्व भनेको के हो यसका प्रकारसहित स्पष्ट गर्नुहोस् ।

(३) तलको अनुच्छेदबाट द्वित्व शब्दहरू छनोट गरी दोहोरिएको अंश छुट्याउनु होस् :

आजकल समाजसेवी घरघर डुलेर जनजनमा सूचना प्रवाह गरिरहेका छन् । ठुलठुलो क्षति नहोस् भनेर आफ्नासाफ्ना नभनी हिँडुल गर्ने ती व्यक्तिहरू साँच्चैँ महान् छन् । ससाना कुरामा पनि ख्याल राखेर जसका घरमा ती पुगे तितिनका समस्या समाधान भए ।

८. पाठ्यक्रमको परिचय

८.१ विषयपरिचय

शब्द निर्माण प्रक्रिया शब्दको बनोटसँग सम्बन्धित छ । नेपाली भाषामा प्रयोग हुने शब्दहरू विभिन्न स्रोतबाट आएका हुनाले तिनको बनोट ठम्याउन र सही अर्थ पहिल्याउन निकै

कठिन छ । जबसम्म शब्दको व्युत्पत्तिसम्म पुगिँदैन तबसम्म शब्दले बहन गर्ने अर्थ स्पष्ट हुँदैन । नेपाली भाषामा विशेष गरेर संस्कृत भाषाबाट आएका शब्दहरूको बनोट प्रक्रियामा विद्यार्थीहरू अलमलिन्छन् । संस्कृत भाषाको आधार पदको पहिचान गर्नु र त्यसमा जोडिएको आद्येय पदको निःक्रयोल गर्न नेपाली भाषीलाई कठिन हुनु स्वाभाविकै हो । नेपालीमा मुख्यतः चार प्रकारका शब्दनिर्माण प्रक्रिया देखिन्छन् । ती प्रक्रियाहरू (१) उपसर्गद्वारा शब्दनिर्माण, (२) प्रत्ययद्वारा शब्दनिर्माण, (३) समासद्वारा शब्दनिर्माण, (४) द्वित्वद्वारा शब्दनिर्माण हुन् । यहाँ यी प्रत्येक निर्माण प्रक्रियाको बोधात्मक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.२ उपसर्गद्वारा शब्दनिर्माण

आधारपदको पूर्वपट्टि जोडिने भाषिक रूपलाई उपसर्ग भनिन्छ । उपसर्गले आधारपदको अर्थलाई विशिष्ट बनाउने गर्दछ । यसले आधारपदको अर्थलाई उत्कृष्ट, अपकृष्ट र यथावत् पनि राख्ने गर्दछ । संस्कृतमा एउटा भनाइ छ :

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहार संहार विहार परिहारवत् ॥

अर्थात् उपसर्गले धातुको अर्थलाई बलपूर्वक अन्य लान्छ । 'हार' आधार पदमा प्र, आ, सम्, वि र परि उपसर्गहरू जोडिँदा प्रहार, आहार, संहार, विहार र परिहार जस्ता भिन्नभिन्न अर्थ भएका शब्दहरू बन्दछन् । संस्कृतको यो भनाइ नेपाली भाषामा पनि लागु हुन्छ ।

नेपालीमा दुई स्रोतका उपसर्गहरू पाइन्छन्, एउटा संस्कृत स्रोत र अर्को आगन्तुक स्रोत । संस्कृत स्रोतका उपसर्गहरू यस प्रकारका छन् : अधि प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आ नि अहि सु उत् अभि प्रति परि उप ।

यी उपसर्गहरू निश्चित छन् र नेपाली भाषामा अत्याधिक उपयोग पनि हुन्छन् । जस्तो : प्रकाश, प्रचार, प्राचार्य, प्रेक्षा, पराजय, पराकाण्ठा, पराजित, पराक्रम, अपवाद, अपचार, अपाङ्ग, अपेक्षा, संवाद, सम्बन्ध, सञ्चार, सन्धान, अनुवाद, अनुमान, अन्वेषण, अनुबन्ध, अवकास, अवहेलना, अवनति, निष्काम, निश्चय, निष्कृत्य, निर्विकार, निर्माण, निर्णय, निराकार, दुष्कर्म, दुष्परिणाम, दुष्कृति, दुर्वाच्य, दुर्गभ, दुराचार, दुर्लभ, विचार, विरोध, विकास, विलीन, आगम, आचार, आलोक, आलोचना, निगम, नियम, निधि, अभिभावक, अभिकर्ता, अभिवक्ता, अभीक्षा, अतिक्रमण, अत्याचार, अत्यधिक, अत्यन्त, सुकुमार, सुपुत्र, सुनयना, सूक्ति, स्वागत, उत्कण्ठा, उच्चारण, उन्नति, उद्गम, उच्छवास, अधिकार, अधिकृत, अध्यादेश, अध्यक्ष, प्रतिगमन,

प्रतिकार, प्रत्यक्ष, प्रत्याक्रमण, प्रत्येक, प्रतीक्षा, परिक्रमा, परिक्रमण, पर्यावरण, पर्यवेक्षण, उपचार, उपकार, उपेक्षा, उपाध्यक्ष आदि ।

नेपाली भाषामा आगन्तुक उपसर्गहरू पनि प्रचलनमा छन् । जुन भाषाबाट शब्दहरू आएका छन् त्यही भाषाका शब्दमा जोडिएर आएका आगन्तुक उपसर्ग हुन् । जस्तै :

गैर ना बे बद् बि

यिनको प्रयोग यस प्रकार छ :

गैरआवासीय, गैरनागरिक, गैरकानून, गैरनाफा, गैरजिम्मेवारी, नादान, नाजायज, नाजवाफ, नालायक, बेकाम, बेकार, बेवकुफ, बेइमान, बेइज्जत, बदनाम, बदमास, बदनियत, बदखाई, बदकु, बिकामे, बिखर्ची, बिसन्वो आदि ।

८.४ प्रत्ययद्वारा शब्दनिर्माण

आधारपदको उत्तरपट्टि जोडिने भाषिक रूपलाई प्रत्यय भनिन्छ । यसलाई परसर्ग पनि भनिन्छ । शब्दको अर्थ प्रत्यायन गर्ने हुँदा यिनलाई प्रत्यय भनिएको हो । नेपाली भाषामा दुई किसिमका प्रत्यय देखिन्छन् : (१) कृत् प्रत्यय (२) तद्धित प्रत्यय ।

(क) कृत् प्रत्यय

धातुरूप आधारमा जोडिने प्रत्ययलाई 'कृत्' प्रत्यय भनिन्छ । 'कृत्' प्रत्यय लागेर बनेका शब्दलाई कृदन्त व्युत्पन्न शब्द भनिन्छ । नेपाली भाषामा संस्कृत स्रोत एवं नेपाली भाषाका आफ्ना कृत् प्रत्यय भएकाले दुवै प्रकारका 'कृत्' प्रत्यय र तिनबाट व्युत्पन्न शब्दहरू पाइन्छन् । नेपाली भाषाका कृत् प्रत्ययहरू यस प्रकारका छन् : अक्कड, अत, अन्ते, आ, आइ, आउनी, आरो, आवट, आहा, इलो, ई, उवा, एर, ताःदा, तैःदै, ती ।

यी प्रत्यय लागेर बनेका शब्दहरू यसप्रकार छन् :

बुझ्कड, बोलकड, पियकड, खपत, वचत, लिखत, घोकन्ते, पढन्ते, घुमन्ते, छापा, छाँटा, भाका, लेखाइ, पढाइ, बुझाइ, भनाइ, सुर्काउनी, बिसाउनी, बक्साउनी, छेकारो, जोतारो, पोतारो, बोलवट, देखावट, छेकावट, जोताहा, पोताहा, लुटाहा, भरिलो, खँदिलो, अडिलो, पढी, लेखी, भनी, दिई, भई, भँडुवा, घाकुवा, थुनुवा, मडुवा, लेखेर, पढेर, भएर, बुझेर, लेखत/लेखदा, जाँदा, बस्ताःबस्ता, घुम्ती, बस्ती, चल्ती आदि ।

संस्कृत भाषाबाट आएका 'कृत्' प्रत्ययहरू पनि प्रशस्त छन् । यस्ता प्रत्ययहरू संस्कृत भाषाकै धातुमा जोडिन्छन् । संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा प्रचलित कृत् प्रत्ययहरू यस प्रकार छन् :

अक, अन, अनीय, आ, इति, ई, त, तव्य, ता, ति, य ।

यी प्रत्यय लागेका शब्दहरू यस प्रकार छन् :

कारक, पाठक, शिक्षक, लेखक, पठन, शिक्षण, लेखन, मनन, करणीय, पठनीय, शिक्षणीय, मननीय, आदरणीय, पूजा, शिक्षा, चिन्ता, क्षमा, लिखित, पठित, सिञ्चित, वञ्चित, योगी, त्यागी, भोगी, पाठी, द्वेषी, गत, हत, च्युत, बुद्ध, मत, मन्तव्य, कर्तव्य, पठितव्य, भवितव्य, श्रोतव्य, वक्ता, श्रोता, ध्याता, कर्ता, भर्ता, गति, यति, रति, भुक्ति, मुक्ति, दृष्टि, सृष्टि, गम्य, पाठ्य, गेय, रम्य, मान्य आदि ।

नोट : माथिका संस्कृतमूल कृदन्त शब्दमा आधारधातुहरू – कृ, पठ्, शिक्ष्, लिख्, मन्, आद्, पूज्, चिन्त्, क्षम्, सिञ्च्, वञ्च्, युज्, भुज्, मुच्, द्विष्, हन्, गम्, च्यु, बुध्, ध्यै, गै, दम्, दृश्, सृज्, मान् आदि हुन् ।

(ख) तद्धित प्रत्यय

प्रातिपादिक वा नामिक आधारपदमा जोडिने प्रत्ययलाई तद्धित प्रत्यय भनिन्छ । तद्धित प्रत्यय लागेर बनेका शब्दलाई तद्धितान्त शब्द भनिन्छ । नेपाली भाषामा र संस्कृतमूल र इतर दुवै प्रकृतिका तद्धित प्रत्ययहरू पाइन्छन् । संस्कृतमूल इतर तद्धित प्रत्ययहरू यस प्रकार छन् :

माता र पिता = मातापिता

दाजु र भाइ = दाजुभाइ

खान र पान = खानपान

पाप वा पुण्य = पापपुण्य

लेन वा देन = लेनदेन

फल तथा फूल = फलफूल

गर्नु वा नगर्नु = गर्नुनगर्नु

फे न टुप्पो = फेदटुप्पो

रङ्ग न ढङ्ग = रङ्गढङ्ग

तन, मन र धन = तनमनधन

दाल, भात र डुकू = तालभातडुकू

(५) बहुव्रीहि समास

प्रायः गरेर अन्य पदार्थ प्रधान हुने बहुव्रीहि समास हो । यसमा विग्रहमा घटित दुवै शब्दको अर्थ गौण भएर अन्य शब्दको अर्थ उपस्थित हुन्छ । जस्तो :

लामा कान छ जसको = लमकान्ना/लामकाने

कान फाटेको छ जसको = कनफट्टा

निलो छ कण्ठ जसको = नीलकण्ठ

लामो उदर छ जसको = लम्बोदर

दशवटा आनन छ जसको = दशानन

हात्तीको सुँढ जस्तो छ जुन = हात्तीसुँढे

माछाको जस्तो पुच्छर भएको = माछापुच्छ्रे

लुछेर अनि लुछेर गरिन्छ जसमा = लुछालुछ

(६) अव्ययीभाव समास

अव्यय शब्दको अर्थ प्रधान हुने अव्ययीभाव समास हो । यसमा अव्ययको अव्ययका साथमा वा अव्ययको अन्य शब्दका साथमा वा अन्य शब्दको अन्य शब्दका साथमा समास हुन्छ र समस्त शब्द चाहिँ अव्यय बन्दछ । जस्तो :

वारि + पारि = वारिपारि

वर + पर = वरपर

रात + दिन = रातदिन

आज + भोलि = आजभोलि

हिजो + आज = हिजोआज

शक्तिले भ्याएसम्म = यथाशक्ति

हरेक पल = हरपल

हरेक घडी = हरघडी

पेट भरिएसम्म = भरपेट

मरणको उपरान्त = मरणोपरान्त

नोट : एउटा समस्त शब्दलाई विभिन्न ढङ्गले विग्रह गरेर विभिन्न अर्थमा पनि उपयोग गर्न सकिन्छ ।

८.६ द्वित्वद्वारा शब्द निर्माण

एउटा शब्द नै आवृत्त भएर नयाँ शब्द बन्ने प्रक्रिया द्वित्व हो । यो तीन किसिमको हुन्छ :

(१) पूर्ण द्वित्व

(२) आंशिक द्वित्व

(३) आपरिवर्तित द्वित्व

(१) पूर्ण द्वित्व

एउटा शब्द पुरै दोहोरिएर नयाँ शब्द बन्ने प्रक्रिया पूर्ण द्वित्व हो । यसमा नामिक पद, क्रियापद र अव्ययपद पनि दोहोरिन सक्छन् । जस्तो :

घर + घर = घरघर

पानी + पानी = पानीपानी

मोटो + मोटो = मोटोमोटो

सानो + सानो = सानोसानो

ठुलो + ठुलो = ठुलोठुलो

खान्छु + खान्छु = खान्छुखान्छु

गर्छ + गर्छ = गर्छगर्छ

भिन्न + भिन्न = भिन्नभिन्न

बाहिर + बाहिर = बाहिरबाहिर

हाम्रो + हाम्रो = हाम्रोहाम्रो

(२) आंशिक द्वित्व

शब्दको कुनै एउटा अंशमात्र दोहोरिएर बन्ने आंशिक द्वित्व हो । जस्तो :

सानो + सानो = ससानो

आफ्नो + आफ्नो = आआफ्नो

ठुलो + ठुलो = ठुलुठुलो

झगडा + झगडा = झैझगडा

जसको + जसको = जजसको

झल्को + झल्को = झझल्को

कसको + कसको = ककसको

जसले + जसले = जससले

भनेको + भनेको = भनेभनेको

गरेको + गरेको = गरेगरेको

(३) आपरिवर्तित द्वित्व

ध्वनि परिवर्तन भएर शब्दको आवृत्ति हुन्छ भने त्यो आपरिवर्तित द्वित्व हो । जस्तो :

भात + भात = भातसात

पानी + पानी = पानीसानी

पैँचो + पैँचो = ऐँचोपैँचो

बगल + बगल = अगलबगल

चिया + चिया = चियासिया

कान + कान = कानसान

९. निष्कर्ष

आर्य भाषाहरूको विशेषताअनुसार अघि वा पछि वर्णहरू जोडिएर तथा कुनै बेला शब्दहरू जोडिएर अर्थपूर्ण शब्दहरू बनिन्छन्। यी प्रकृयाहरूको सामान्य नियम कुनै पनि विद्यार्थी एवम् पाठकहरूले जानेको हुनुपर्छ। यो पाठमा नेपाली भाषाका शब्द निर्माण प्रकृया तथा नियमहरूको उल्लेख गरिएकाले जिज्ञासुहरूलाई नेपाली भाषाको प्रकृति जान्न सजिलो होला भन्ठानिएको छ।

१०. सन्दर्भसामग्री

नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठाल, विसं-२०६७

शिवराज शर्मा, पूर्वोत्तर माध्यमिक व्याकरण र रचना, जनपक्ष प्रकाशन, गान्तोक, आठौँ संस्करण
२०१६

विष्णु लुईटेल, तत्सम शब्दको वर्णविन्यास. साझा प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०५३
कार्यक्रम विवरण, तृतीय भारत-नेपाल नेपाली लेखक सम्मलेन-२००३, वाराणसी-भारत,
शरच्चन्द्र वस्ती, हाम्रो भाषा, एकता प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०६४
प्रकाशन सम्पादन शैली, विसं २०६३, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल सरकार. भक्तपुर, नेपाल
भीमनारायण रेग्मी(सम्पा), लेख्य नेपालीको एकरूपीकरण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौँ
सुधीर छेत्री(सम्पा.) नयाँ सरोकार, अङ्क १, सालुगढा, जलपाइगढी, फरवरी, २०२१

एकाइ ७ पदसङ्गति

एकाइको संरचना

- १ प्रस्तावना
- २ उद्देश्य
- ३ पदसङ्गतिको परिचय
- ४ पदसङ्गतिका आधार र प्रकारहरू
- ५ पदसङ्गतिका आधारहरू
 - ५.१ लिङ्ग र पदसङ्गति
 - ५.२ वचन र पदसङ्गति
 - ५.३ पुरुष र पदसङ्गति
 - ५.४ आदर र पदसङ्गति
 - ५.५ काल र पदसङ्गति
- ६ पदसङ्गतिका प्रकारहरू
 - ६.१ उद्देश्य र विधेयका बिचको सङ्गति
 - ६.२ विशेषण र विशेष्यका बिचको सङ्गति
 - ६.३ भेदक र भेद्यका बिचको सङ्गति
 - ६.४ नाम र सर्वनामका बिचको सङ्गति
 - ६.५ नाम र कोटिकार बिचको सङ्गति
 - ६.६ नाम र बासस्थान बिचको सङ्गति
 - ६.७ नाम र समूह जनाउने बिचको सङ्गति

६.८ माउ र बच्चा बिचको सङ्गति

६.९ प्राणी र आवाज बिचको सङ्गति

६.१० प्राणी र दिसा बिचको सङ्गति

६.११ क्रिया र अनुकणात्मक शब्द बिचको सङ्गति

७.उपसंहार

८.अभ्यास

९.सन्दर्भ सामग्री सूची

१-प्रस्तावना

-

भाषा विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो । विचार विनिमयका क्रममा आधारभूत रूपमा भाषाको प्रयोग गर्न वाक्यभित्र आएका पदहरू बिच लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदिका आधारमा सङ्गति हुनुपर्छ । पदहरू बिचको सङ्गति मिलाउन जानिएन भने वाक्य बनाउनै सकिँदैन । सङ्गति नमिलेका वाक्यहरू अनर्थ लाग्ने, विपरीत अर्थ लाग्ने वा अर्थ नलाग्ने पनि हुन सक्छन् । विचार विनिमयका क्रममा यस्ता वाक्यहरूबाट विचार तथा भावनाहरू सम्प्रेषण गर्न सकिए तापनि शुद्ध, स्तरीय र मानक भाषा प्रयोगका लागि पदहरू बिच सङ्गति मिल्नैपर्ने हुन्छ । वर्तमान समयमा नेपाली भाषा नेपालभित्र मात्र प्रयोग नभएर नेपालबाहिर दार्जिलिङ, आसाम, सिक्किम, भुटान, देहरादुन, नैनीताल, हङ्कङ आदि क्षेत्रका जनसमुदायको समेत अभिव्यक्तिको माध्यम बन्न समर्थ भएको छ । यसरी हेर्दा नेपालभित्र पहिलो भाषाका रूपमा र विभिन्न जातजातिका वक्ताहरू (जसले पहिलो भाषाका रूपमा आफ्नो जातिको भाषा बोल्छन्) ले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली बोल्छन् भने नेपालबाहिरका वक्ताहरूले सीमित मात्रामा भए पनि पहिलो वा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ । यस्तै प्रकारले नेपाली भाषाको विभिन्न भाषिका तथा उपभाषिका भएकाले मानक नेपाली भाषामा यसको प्रभाव पर्न जान्छ । दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली प्रयोग गर्ने वक्ताहरूले मातृभाषाको प्रभावले

तथा विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने वक्ताहरूले भाषिका, उपभाषिका तथा विदेशी भाषाको प्रभावले पदसङ्गतिमा त्रुटि गर्ने देखिन्छ । त्यसो त पहिलो भाषाका रूपमा नेपाली बोल्ने विद्यार्थीहरूमा पनि पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक वातावरण आदिले गर्दा यस प्रकारको कमजोरी भेटिने गरेको छ । यी विभिन्न कारणबाट उत्पन्न हुने पदसङ्गति सम्बन्धी कमीकमजोरी निराकरण गरी विद्यार्थीहरूलाई शुद्ध, स्तरीय र मानक नेपाली भाषाको प्रयोगमा अभ्यस्त बनाउनका लागि नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा पदसङ्गतिको पाठ राख्ने पर्ने हुन्छ ।

२.उद्देश्य

यस पाठ्यांशको अध्ययनपछि विद्यार्थीहरू निम्नलिखित कुरामा सक्षम हुनेछन्:

- पदसङ्गतिको उदाहरणसहित परिचय दिन,
- पदसङ्गति भएका र नभएका वाक्यहरू छुट्याउन,
- नेपाली भाषामा पदसङ्गतिको महत्त्व बताउन,
- पदसङ्गतिका आधार र प्रकारहरू बताउन,
- वाक्यभित्रका पदहरू बिच लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा पदसङ्गति गर्न,
- उद्देश्य र विधेय, विशेषण र विशेष्य, भेदक र भेद्य, नाम र सर्वनाम आदिका बिच सङ्गति देखाउन ।

३-पदसङ्गतिको परिचय

वाक्यमा प्रयोग हुने विभिन्न पदहरूको लिङ्ग, वचन, पुरुष तथा आदरार्थीको मेल हुनुलाई नै पदसङ्गति भनिन्छ । यस्ता पदहरू व्याकरणिक रूपमा एक अर्कामा विरोध र बेमेलको स्थिति भएमा असङ्गति भएको मानिन्छ र भाषिक शुद्धता पनि खल्बलिन्छ । त्यसैले

वाक्यमा शब्दहरूको उचित व्यवस्था र वितरणको पद्धति नै पदसङ्गति हो भन्न सकिन्छ । पदहरूका बिच मेल भएन भने वाक्य अशुद्ध र त्रुटिपूर्ण हुन्छ । वाक्यमा प्रयोग हुने नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदहरू बिचमा भिन्न भिन्न प्रकारको मेल हुन आवश्यक छ । वाक्यमा प्रयोग हुने ती विभिन्न पदहरूमध्ये एउटा एकाइ वा शब्दमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि व्याकरणिक कोटिसम्बन्धी जेजस्तो लक्षण छ, त्यो वा त्यहीत्यही लक्षण अर्को एकाइ वा शब्दमा पनि रहनुलाई पदसङ्गतिको रूपमा अर्थ्याउन सकिन्छ । यस्तो वाक्यमा एउटा पदको रूपमा परिवर्तन गर्नासाथ अर्को पदको रूपमा पनि समानुपातिक रूपमा परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ, उदाहरणका लागि 'मेरो सानो छोरो पढ्छ' यस वाक्यमा 'छोरो' शब्दका ठाउँमा 'छोरी' राख्यौँ भने अन्य सबै शब्दका रूपमा पनि समानुपातिक परिवर्तन (मेरी, सानी, पढ्छे) गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी कुनै वाक्यीय संरचनाको उद्देश्य (एउटा एकाइ) एक वचन पुलिङ्गमा छ भने विधेयक्रिया (अर्को एकाइ) पनि एक वचन पुलिङ्गमा नै हुन्छ र उद्देश्य स्त्रीलिङ्ग एक वचनमा भएमा विधेयक्रिया पनि एक वचन स्त्रीलिङ्गमा नै हुन्छ । यसै गरी पुरुष र आदरमा पनि उद्देश्य र क्रियाका बिच सङ्गति मिलाउनु पर्छ, जस्तै:

- १) लिङ्ग: छोरो गयो । (पुलिङ्ग उद्देश्य + पुलिङ्ग क्रिया)
छोरी गई । (स्त्रीलिङ्ग उद्देश्य + स्त्रीलिङ्ग क्रिया)
- २) वचन: छोरो गयो । (एक वचन उद्देश्य + एक वचन क्रिया)
छोराहरू गए । (बहु वचन उद्देश्य + बहु वचन क्रिया)
- ३) पुरुष: म गएँ\हामीहरू गयौँ । (प्रथम पुरुष उद्देश्य + प्रथम पुरुष क्रिया)
तँ गइस्\तिमीहरू गयौ । (द्वितीय पुरुष उद्देश्य + द्वितीय पुरुष क्रिया)
ऊ गयो\उनीहरू गए । (तृतीय पुरुष उद्देश्य + तृतीय पुरुष क्रिया)
- ४) आदर: तँ कहिले जान्छस्\जान्छेस् ? (निम्न आदर उद्देश्य + निम्न आदर क्रिया)

तिमी\तिमीहरू कहिले जान्छौ ? (मध्यम आदर उद्देश्य + मध्यम आदर क्रिया)

तपाईं\हजुर कहिले आउनुहुन्छ ? (उच्च आदर उद्देश्य + उच्च आदर क्रिया)

माथि लिङ्ग, वचन, पुरुष तथा आदर अन्तर्गत दिइएका वाक्यहरूमा प्रत्येक रूपको उद्देश्यमा जुन अभिलक्षण छ, क्रियामा पनि सोही अनुसार अभिलक्षण रहेको छ । यसरी वाक्यभित्र प्रयोग भएका उद्देश्य र विधेयका बिच हुने रूपगत समानता, वा अन्वयलाई पदसङ्गति भनिन्छ । त्यस्तै विशेष्य र विशेषणका बिच, भेद्य र भेदकका बिच, नाम र सर्वनाम आदिका बिच पनि रूपगत समानता हुनु पर्दछ ।

४-पदसङ्गतिका आधार र प्रकारहरू

पदहरूका बिचमा केके आधारमा मेल हुन्छ भन्ने कुरालाई नै पदसङ्गतिको आधार मानिन्छ । नेपालीमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर नै पदसङ्गतिको मुख्य आधार हुन् । अरू पनि पदसङ्गतिलाई निर्धारित गर्ने व्याकरणिक कोटिहरू छन्, तर नेपालीमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर नै त्यस्ता कोटिहरू हुन्, जसको पदसङ्गतिमा व्यापक प्रभाव र विशेष महत्त्व रहेको देखिन्छ । यी विभिन्न आधारमा विभिन्न किसिमको भूमिका भएका पदहरूका बिचमा मेल हुन्छ । कस्ताकस्ता पदहरूका बिचमा के कस्तो मेल हुन्छ भन्ने कुराले पदसङ्गतिका प्रकारहरू निर्धारण गर्दछ । कस्ता कस्ता पदहरूका बिचमा के कस्तो आधारमा पदसङ्गति हुन्छ भन्ने कुरा तल तालिकामा देखाइएको छः

पदसङ्गतिका आधारहरू	पदसङ्गतिका प्रकारहरू
१. लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर	१. उद्देश्य र विधेय (कर्ता र क्रिया तथा कर्म र क्रिया) का बिचको सङ्गति
२. लिङ्ग, वचन र आदर	२. विशेषण र विशेष्यका बिचको सङ्गति

३. लिङ्ग, वचन र आदर	३. भेदक र भेद्यका बिचको सङ्गति
४. वचन र आदर	४. नाम र सर्वनामका बिचको सङ्गति

५-पदसङ्गतिका आधारहरू

नेपाली भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर व्याकरणिक कोटि नै पदसङ्गतिका मुख्य आधार हुन् । यसको चर्चा क्रमशः गरिएको छः

५.१ लिङ्ग र पदसङ्गति

नेपालीमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई प्रकारको लिङ्ग व्यवस्था रहेको छ । लिङ्गका आधारमा पदसङ्गति यसप्रकार छः

क) कर्ता जुन लिङ्गको छ, क्रियाको सङ्गति पनि सोही अनुसार हुन्छ । यो सङ्गति मानवीय कर्ता र एकवचनमा मात्र हुन्छ, जस्तैः

५) छोरो आयो । (पुलिङ्ग)	छोरी आई । (स्त्रीलिङ्ग)
६) नवीन गयो । (पुलिङ्ग)	नवीना गई । (स्त्रीलिङ्ग)
७) कालो बाछो आयो । कालो बाच्छी आयो । (यहाँ 'काली बाच्छी आई'	

हुँदैन ।

- ८) छोराहरू आउँछन् । छोरीहरू आउँछन् । (यहाँ 'छोरीहरू आउँछिन्' हुँदैन ।

ख) उद्देश्य एउटै भए पनि त्यसले सङ्केत गर्ने लिङ्गको सन्दर्भ अनुसार क्रियापदको सङ्गति हुन्छ, जस्तैः

- ९) बिरामी अस्पताल गयो । (पुलिङ्गी सन्दर्भ)
 १०) बिरामी अस्पताल गई । (स्त्रीलिङ्गी सन्दर्भ)

ग) उच्च आदरार्थी कर्तासँग क्रियाको लिङ्ग सङ्गति समान हुन्छ अथवा लिङ्गभेद हुँदैन, जस्तै:

११) बुबा अफिस जानुहुन्छ । आमा अफिस जानुहुन्छ ।

घ) सर्वनाम जुन नामको सन्दर्भमा आएको छ, सोही नाम पदकै अनुसार क्रियाको लिङ्ग सङ्गति हुन्छ, जस्तै:

१२) छोरो आयो । ऊ कक्षा आठमा पढ्छ ।

१३) छोरी आई । ऊ कक्षा आठमा पढ्छे ।

ङ) एकभन्दा बढी पुरुष मिसिएका कर्ता उद्देश्यका रूपमा आएमा क्रियासँगको सङ्गति यस प्रकार हुन्छ, जस्तै:

१४) म र भाइ जान्छौं । (प्रथम पुरुष क्रिया)

१५) तिमी र भाइ जान्छौ । (द्वितीय पुरुष क्रिया)

१६) ऊ र भाइ जान्छन् । (तृतीय पुरुष क्रिया)

च) विशेष्यका लिङ्गअनुसार विशेषणको सङ्गति हुन्छ, जस्तै:

१७) कान्छो छोरो आयो । कान्छी छोरी आई ।

१८) राम्रो केटो गीत गाउँछ । राम्री केटी गीत गाउँछे ।

यदि विशेष्य मानवेतर छ भने विशेषण पुलिङ्गमा नै हुन्छ, जस्तै:

१९) बाछो कालो छ । बाच्छी काली छ ।

छ) भेद्यको लिङ्गअनुसार भेदकको (षष्ठी विभक्ति जोडिएका शब्द) को लिङ्ग सङ्गति हुन्छ, जस्तै:

२०) मेरो भाइमेरी बहिनी रामको छोरो\रामकी छोरी

२१) आफ्नो छोरो\आफ्नी छोरी हाम्रो भान्जा\हाम्री भान्जी

ज) विधेय विशेषण मानवीय उद्देश्यको लिङ्ग अनुसार हुन्छ, जस्तै:

२२) छोरो सानो छ । छोरी सानी छ।

५.२ वचन र पदसङ्गति

वचन सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । नेपालीमा एक वचन र बहु वचन गरी दुई प्रकारका वचनको भाषिक व्यवस्था छ । नेपाली भाषामा वचनका आधारमा निम्न अनुसार पदसङ्गति हुन्छ ।

क) वाक्यमा कर्ता जुन वचनको छ, क्रिया पनि सोही वचनको हुन्छ, जस्तै:

२३) केटो आयो । (एकवचन) केटाहरू आए । (बहु वचन)

२४) म पढ्छु । (एक वचन) हामी\हामीहरू पढ्छौं । (बहु वचन)

ख) एकभन्दा बढी कर्ता भएमा क्रियाको सङ्गति बहु वचनसँग हुन्छ, जस्तै:

२५) भाइ जान्छ । भाइ र बहिनी जान्छन् ।

२६) गाई चर्दै छ । गाई र भैंसी चर्दै छन् ।

ग) मानवीय कर्तालाई बहु वचन बनाउँदा 'हरू' अनिवार्य हुन्छ तर मानवेतर कर्तामा 'हरू' ऐच्छिक हुन्छ, जस्तै:

२७) छोरा गयो । छोराहरू गए । भाइ गयो । भाइहरू गए ।

२८) चरो उड्यो । चरा\चराहरू उडे । मुसो दौड्यो । मुसा\मुसाहरू दौडे ।

घ) व्यक्तिवाचक नाम एक वचनमा हुने भए पनि प्रकार वा धेरै बुझाउँदा बहु वचनको प्रयोग हुन्छ, जस्तै:

२९) विनिता आइन् । विनिताहरू आए ।

ङ) ओकारान्त नाम बहुवचनमा आकारान्त हुन्छ, जस्तै:

३०) छोरो आयो । छोराहरू आए । केटो आयो । केटाहरू आए ।

३१) कुखुरो उड्यो । कुखुरा उडे । बाछो चर्छ । बाछा चर्छन् ।

च) विशेष्य जुन वचनको छ, त्यससँग आउने विशेषण पनि सोही अनुसार हुन्छ, जस्तै:

३२) राम्रो मान्छे\राम्रा मान्छेहरू अग्लो केटो\अग्ला केटाहरू

३३) पाकेको नासपति गुलियो हुन्छ । पाकेका नासपतिहरू गुलिया हुन्छन् ।

छ) सङ्ख्यावाचक शब्दसँग आउँदा शीर्ष नाममा 'हरू' जोडिँदैन, जस्तै:

३४) मसँग दुइटा कलम छन् । उसले मलाई चार वटा कलम दियो ।

ज) भेदक विशेषण पनि भेदको वचन अनुसार हुन्छ, जस्तै:

३५) मेरो भाइ सानो छ । मेरा भाइहरू साना छन् ।

३६) उसको पुस्तक उपयोगी छ । उसका पुस्तकहरू उपयोगी छन् ।

३७) आफ्नो मान्छे नजिक चाहिन्छ । आफ्ना मान्छेहरू नजिक चाहिन्छन् ।

झ) भाववाचक नाम भए एक वचनको प्रयोग हुन्छ, जस्तै:

३८) छोराको पढाइ राम्रो छ । छोराहरूको पढाइ राम्रो छ ।

३९) बुबाको स्वास्थ्य ठिक छ । बुबाहरूको स्वास्थ्य ठिक छ ।

ज) उच्च आदरार्थी कर्तासँग वचन सङ्गति समान हुन्छ, जस्तै:

४०) दाजु आउनुभयो । दाजुहरू आउनुभयो ।

ट) कर्म (वस्तु) लाई एक वचन वा बहु वचन बनाउँदा कर्ता र क्रियामा भिन्न सङ्गति हुँदैन, जस्तै:

४१) मैले पत्रिका किनेँ । मैले पत्रिकाहरू किनेँ ।

४२) तिमीहरूले कथा पढ्यौ । तिमीहरूले कथाहरू पढ्यौ ।

४३) उसले मलाई देख्यो । उसले हामीहरूलाई देख्यो ।

ठ) सर्वनाम पद जुन नाम पदको सट्टामा आएको छ, त्यही नाम पदको वचन अनुसार हुन्छ, जस्तै:

४४) मेरो भाइ असल छ । ऊ कक्षा आठमा पढ्छ ।

४५) मेरा भाइहरू असल छन् । उनीहरू कक्षा आठमा पढ्छन् ।

५.३ पुरुष र पदसङ्गति

पुरुष सर्वनाम र क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो । यसले बोल्ने क्रममा सहभागीहरूको भेदलाई जनाउँछ। नेपालीमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी पुरुष तीन प्रकारका छन् । पुरुष र क्रियाका बिच पदसङ्गति निम्नानुसार हुन्छ:

क) कर्ता जुन पुरुषको छ, क्रिया पनि सोही पुरुषको हुन्छ, जस्तै:

४६) मैले पत्रिका किनेँ । हामीहरूले पत्रिका किन्यौँ । (प्रथम पुरुष)

४७) तँले पत्रिका किनिस् । तिमीहरूले पत्रिका किन्यौ । (द्वितीय पुरुष)

४८) उसले पत्रिका किन्यो । उनीहरूले पत्रिका किने । (तृतीय पुरुष)

ख) प्रथम र द्वितीय वा प्रथम र तृतीय पुरुष कर्ता सँगसँगै आएमा प्रथम पुरुषको क्रिया रहन्छ, जस्तै:

४९) म र भाइ गयौँ । (प्रथम र तृतीय पुरुष कर्ता)

५०) तिमी र हामी जाऔँला । (द्वितीय र प्रथम पुरुष कर्ता)

ग) द्वितीय र तृतीय पुरुष सँगै आएमा द्वितीय पुरुषसँग क्रियाको सङ्गति हुन्छ, जस्तै:

५१) तिमी र छिरिङ जानेछौ । तिमीहरू र उनीहरू मिल्छौ ।

५.४ आदर र पदसङ्गति

आदर मानवीय सन्दर्भमा प्रयोग हुने व्याकरणिक कोटि हो । यसले सामान्यतः द्वितीय र तृतीय पुरुषको सन्दर्भमा सम्मानको भाव दर्साउँछ । नेपालीमा आदरको तह अनुसार क्रियासँग सङ्गति भएको पाइन्छ, जस्तै:

क) निम्न आदर (अनादर)

उमेर, नाता, पद वा अन्य सामाजिक दृष्टिले आफूभन्दा तल्लो तहको व्यक्तिको सन्दर्भमा निम्न आदरको प्रयोग गरिन्छ । श्रोताको सन्दर्भमा 'तँ' र अन्य सन्दर्भमा 'ऊ, त्यो, यो' प्रयोग गर्नु निम्न आदर हो । यसलाई अनादर वा शून्य आदर पनि भनिन्छ, जस्तै:

५२) तँले पढेको छस् । तँले जानेकी छस् । तँ के गर्छेस् ?

५३) उसले पढेको छ । उसले जानेकी छ । ऊ के गर्छी/गर्छे ?

५४) यो बाठो छ । त्यो कता गएछ ? सानो कान्छो पढ्छ ।

ख) मध्यम आदर (सामान्य आदर)

आफू समानका घनिष्ठ व्यक्ति, आफूभन्दा तल्लो तहको व्यक्ति वा कसैलाई माया प्रेम दर्साउँदा मध्यम आदरको प्रयोग गरिन्छ । निम्न आदरको प्रयोग गर्ने हरेक सन्दर्भमा मध्यम आदरको प्रयोग गर्न सकिन्छ । श्रोताको सन्दर्भमा 'तिमी'

र अन्य सन्दर्भमा 'उनी, तिनी, यिनी, उन, यिन, तिन, यी' आदिको प्रयोग गर्नु मध्यम आदर हो । यसलाई सामान्य आदर पनि भनिन्छ । सामान्य आदरार्थीमा स्त्रीलिङ्गी क्रियामा बाहेक बहु वचन क्रियाको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै:

५५) तिमीले पढेका छौ । तिमी असल छौ । तिमी के गर्छौ ?

५६) उनले पढेका छन् । उनी असल छन् । उनी के गर्छन्/गर्छिन् ?

५७) यिनले पढेका छन् । तिनी असल छन् । साना कान्छा के गर्छन् ?

ग) उच्च आदर

उमेर, नाता, पद, औपचारिकता आदिका दृष्टिले आफूभन्दा माथिल्ला तहका व्यक्तिलाई उच्च आदरको प्रयोग गरिन्छ। श्रोताको सन्दर्भमा 'तपाईं' र अन्य सन्दर्भमा 'उहाँ' प्रयोग गर्नु उच्च आदर हो । उच्च आदरार्थीको क्रियामा धातुमा 'नु' जोडेर 'हुनु' क्रियाका रूपहरू चलाउनु पर्ने हुन्छ, जस्तै:

५८) तपाईं पढ्नुहुन्छ । तपाईं असल हुनुहुन्छ । तपाईं के गर्नुहुन्छ ?

५९) उहाँ बाठा हुनुहुन्छ । उहाँ कता जानुभएछ ? साना कान्छा

पढ्नुहुन्छ ।

घ) अति उच्च आदर

अति विशिष्ट व्यक्ति वा राज परिवारका सदस्यहरूको सन्दर्भमा अति उच्च आदरको प्रयोग हुन्छ । अति उच्च आदरको प्रयोगमा 'हजुर, मौसुफ' जस्ता पदसँग धातुमा 'ई' जोडी 'बक्सनु' क्रिया रूपको प्रयोग गरिन्छ । नेपालमा राजसंस्थाको अन्त्यसँगै औपचारिक रूपमा यसको प्रयोग हराएको छ, जस्तै:

६०) मौसुफ पढिबक्सिन्छ । हजुर कहिले आइबक्सिन्छ।हजुरको सवारी कहिले हुन्छ ?

५.५ काल र पदसङ्गति

काल स्थान र समयसँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो । काल भाषामा देखापर्ने समयको भेद हो । यसले क्रियाको अवस्था, कार्यव्यापार (घटना) र प्रक्रिया बुझाउनुका साथै कथन समय र सन्दर्भ समयलाई जोड्ने काम गर्छ । नेपालीमा काल मूलतः दुई प्रकारका छन्: भूत काल र अभूत काल (वर्तमान काल र भविष्यत् काल)। वाक्यमा समयबोध गराउने शब्द र क्रियाका बिच पदसङ्गति मिलाउनुपर्ने हुन्छ, जस्तै:

६१) छिरिङ हिजो घर गयो । (भूतकालिक समयबोधक शब्द + भूतकालिक क्रिया)

६२) छिरिङ आज घर जान्छ ।(वर्तमानकालिक समयबोधक शब्द + वर्तमानकालिक क्रिया)

६३) छिरिङ भोलि घर जानेछ ।(भविष्यत्कालिक समयबोधक शब्द + भविष्यत्कालिक क्रिया)

माथिको उदाहरणमा समयबोधक शब्द (हिजो, आज र भोलि) र क्रिया (गयो, जान्छ र जानेछ) का बिच सङ्गति भएको पाइन्छ । 'छिरिङ भोलि घर गयो' वा 'हिजो घर जानेछ' जस्ता वाक्य अशुद्ध हुन्छ ।

६ पदसङ्गतिका प्रकारहरू

नेपाली भाषामा भएका व्याकरणिक काटिहरूमध्ये लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरले पदसङ्गतिमा व्यापक प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसकै आधारमा वाक्यमा विभिन्न किसिमको भूमिका भएका पदहरूको बिच सङ्गति (मेल) हुन्छ । कुन कुन पदहरूका बिचमा के कस्तो मेल हुन्छ भन्ने कुराले पदसङ्गतिका प्रकार निर्धारण गर्दछ । नेपाली भाषामा मुख्यतः वचनसङ्गति, लिङ्गसङ्गति र पुरुष सङ्गति पाइन्छ । वाक्यीय संरचनामा नामसँग अन्य शब्दको वचन र

लिङ्ग सङ्गति, सर्वनामको वचन र पुरुष सङ्गति तथा क्रियाको लिङ्ग, वचन र पुरुष तीनै प्रकारको सङ्गति हुन्छ । नेपालीमा सङ्गतिका निम्नलिखित प्रकारहरू रहेका छन्:

६.१ उद्देश्य र विधेय (कर्ता र क्रिया) बिचको सङ्गति

नेपालीमा उद्देश्य र विधेय बिचको सङ्गति वाक्य तहको सङ्गति हो । उद्देश्य + विधेय संरचनालाई वाक्यको आधारभूत तथा मुख्य संरचना मानिन्छ । कर्तृवाच्यका सन्दर्भमा कर्ता र समापिका क्रिया तथा कर्मवाच्यका सन्दर्भमा कर्म र समापिका क्रिया बिचको मेललाई उद्देश्य र विधेय बिचको सङ्गति भनिन्छ । यस संरचनामा उद्देश्यका रूपमा आउने नामिक पद (नाम, सर्वनाम, विशेषण) ले सङ्गतिको निर्धारण गर्दछ । उद्देश्य र विधेयका बिचमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर चारै आधारमा सङ्गति हुन आवश्यक छ । कर्तृवाच्यमा कर्ता जुन लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको रहेको छ, समापिका क्रिया पनि सोही लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको हुनुपर्छ । कर्मवाच्यमा चाहिँ कर्मको जुन लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसार समापिका क्रिया रहन्छ । उद्देश्य र विधेय बिचको सङ्गतिसम्बन्धी केही विशेष अवस्था र नियमहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ:

क) उद्देश्य मानवीय नाम छ भने उद्देश्यकै लिङ्ग र वचन अनुसार विशेषण र विधेय (क्रिया) को लिङ्ग र वचन मिलाउनु पर्दछ, जस्तै:

६४) छोरो आयो । कान्छो छोरो आयो । छोराहरू आए । (पुलिङ्ग)

६५) छोरी आई । कान्छी छोरी आई । छोरीहरू आए । (स्त्रीलिङ्ग)

ख) उद्देश्य सजीव र मानवेतर नाम छ भने विधेय (क्रिया) मा लिङ्गभेद हुँदैन, उद्देश्यको वचन अनुसार विशेषण र क्रियाको वचन मिलाउनु पर्छ, जस्तै:

६६) सानो चरो उड्यो । सानी चरी उड्यो । (एक वचन)

६७) साना चराहरू उडे । साना चरीहरू उडे । (बहु वचन)

ग) उद्देश्य निर्जीव मानवेतर नाम छ भने विधेय (क्रिया) मा लिङ्गभेद हुँदैन, उद्देश्यको वचन अनुसार विशेषण र क्रियाको वचन मिलाउनु पर्छ, जस्तै:

६८) कालो कलम राम्रो छ । (एक वचन)

६९) काला कलम (हरू) राम्रा छन् । (बहु वचन)

घ) उद्देश्य पद आदरार्थी भएमा उद्देश्य पदको लिङ्ग, वचन, पुरुष जे भए पनि क्रिया पुलिङ्ग, एक वचन र तृतीय पुरुषमै रहन्छ, जस्तै:

७०) बुबा पढ्नुहुन्छ । आमा पढ्नुहुन्छ । (लिङ्गभेद नभएको)

७१) आमा पढ्नुहुन्छ । आमाहरू पढ्नुहुन्छ । (वचनभेद नभएको)

७२) तपाईं पढ्नुहुन्छ । उहाँ पढ्नुहुन्छ । (पुरुषभेद नभएको)

ग) प्रथम पुरुषसँग द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषका उद्देश्यहरू मिसिएर आए भने प्रथम पुरुष बहु वचनको क्रिया हुन्छ, जस्तै:

७३) म, तिमी र भाइ गर्यौं । (तीनै पुरुषका उद्देश्य पदहरू)

७४) म र तिमी गर्यौं । (प्रथम र द्वितीय पुरुषका उद्देश्य पदहरू)

७५) म र बहिनी गर्यौं । (प्रथम र तृतीय पुरुषका उद्देश्य पदहरू)

घ) द्वितीय र तृतीय पुरुषका अनादर र सामान्य आदर बुझाउने जुनसुकै उद्देश्य पदहरू मिसिएर आए पनि द्वितीय पुरुष, सामान्य आदर र बहु वचनको क्रिया हुन्छ, जस्तै:

७६) तिमी र ऊ पढ्छौ । तिमीहरू र भाइहरू घर जान्छौ ।

ङ) द्वितीय पुरुष उच्च आदर र तृतीय पुरुष अनादर बुझाउने उद्देश्य पदहरू मिसिए भने क्रिया तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग र एक वचनको हुन्छ, जस्तै:

७७) तपाईं र ऊ जानुहुन्छ ।

च) उद्देश्य पदका अगाडि 'प्रत्येक, हरेक' जस्ता शब्द आएमा एक वचनकै क्रियापद हुन्छ, जस्तै:

७८) हरेक मानिसले आफ्नो जिम्मेवारी बोध गर्नुपर्छ ।

७९) प्रत्येक व्यक्तिमा केही न केही क्षमता हुन्छ ।

छ) विकल्पबोधक योजक (कि, वा, न, या) ले जोडिएका विभिन्न उद्देश्य (कर्ताहरू) भएमा क्रियाको लिङ्ग, वचन, पुरुष निकटतम (क्रियाको सबभन्दा नजिकको) उद्देश्यसँग मिल्दो हुन्छ र यस्ता वाक्यमा पूर्ववर्ती उद्देश्यको क्रिया चाहिँ लुप्त रहन सक्छ, जस्तै:

८०) यस पटक घर कि तिमी कि म जान्छु । (म – निकटतम)

८१) यस पटक घर कि म कि तिमी जान्छौ । (तिमी – निकटतम)

८२) आज भाइ वा बहिनी आउँछे । (बहिनी – निकटतम)

८३) आज बहिनी वा भाइ आउँछ । (भाइ – निकटतम)

८४) परीक्षामा न छिरिड न डोल्मा प्रथम भई । (पासाङ – निकटतम)

८५) परीक्षामा न डोल्मा न छिरिड प्रथम भयो । (छिरिड – निकटतम)

यस्ता वाक्यहरूमा निकटतमबाहेक अन्य उद्देश्यको क्रिया लोप हुन्छ । लोप भएका क्रियालाई तल कोष्ठकमा राखेर देखाइएको छ:

८६) यस पटक घर कि तिमी (जान्छौ) कि म जान्छु ।

८७) यस पटक घर कि म (जान्छु) कि तिमी जान्छौ ।

८८) आज भाइ (आउँछ) वा बहिनी आउँछे ।

८९) आज बहिनी (आउँछे) वा भाइ आउँछ ।

९०) परीक्षामा न छिरिड (प्रथम भयो) न डोल्मा प्रथम भई ।

९१) परीक्षामा न डोल्मा (प्रथम भई) न छिरिड प्रथम भयो ।

माथि उल्लेख गरिएका उद्देश्य र विधेयका बिचको सङ्गति सम्बन्धी सम्पूर्ण अवस्था वा नियमहरू उद्देश्यका ठाउँमा कर्ता आएर विधेयसँग मेल भएका कर्तृवाच्यका नियमहरू हुन् ।

ज) कर्मवाच्यका सन्दर्भमा पनि माथिका सबै नियमहरू लागु हुन्छन् । कर्मवाच्यमा कर्तृवाच्यको कर्म नै वाच्य (विधेय वा क्रियाद्वारा जसका बारेमा केही भनिएको छ, सो) हुने भएकाले वाक्यगत बाह्य संरचनामा कर्म नै कर्ताका रूपमा प्रयुक्त हुन्छ र उद्देश्यका ठाउँमा कर्म आएर कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा क्रियाको रूप मिलाइन्छ । कर्मवाच्यको वाक्यमा कर्ता प्रमुख नभएर कर्म नै प्रमुख हुने भएकाले कर्ता हटाउन पनि सकिन्छ, जस्तै:

९२) हरिद्वारा भाइ पिटिन्छ । (पुलिङ्ग कर्म + पुलिङ्ग क्रिया)

९३) हरिद्वारा भाइहरू/बहिनीहरू पिटिन्छन् । (बहु वचन कर्म + बहु वचन क्रिया)

९४) हरिद्वारा बहिनी पिटिन्छे । (स्त्रीलिङ्ग कर्म + स्त्रीलिङ्ग क्रिया)

९५) तिमी/तिमीहरू पिटिन्छौ । (द्वितीय पुरुष कर्म + द्वितीय पुरुष क्रिया)

९६) बुबा/बुबाहरू पिटिनुहुन्छ । (आदरार्थी कर्म + आदरार्थी क्रिया)

९७) म पिटिन्छु । हामी/हामीहरू पिटिन्छौं । (प्रथम पुरुष कर्म + प्रथम पुरुष क्रिया)

झ) भाववाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्ता र कर्म कुनैसँग पनि हुँदैन । भाववाच्यको क्रिया सधैं पुलिङ्ग, एक वचन, तृतीय पुरुष र सामान्य आदरमा हुन्छ र कर्ता सामान्यतः लुप्त हुन्छ । यो नै भाववाच्यको क्रियाको सङ्गति हो, जस्तै:

९८) बालक हाँस्छ । (कर्तृवाच्य)-(बालकद्वारा) हाँसिन्छ । (भाववाच्य)

९९) राम बस्छ । (कर्तृवाच्य) (रामद्वारा) बसिन्छ । (भाववाच्य)

ज) भाववाच्यमा कर्ता लुप्त नभएका खण्डमा पनि सो कर्ता समावेशात्मक (सबै पुरुषके समावेश बुझाउने किसिमको) वा अप्रतिबद्ध (पुरुष विशेषप्रति प्रतिबद्ध नभएको) हुन्छ, जस्तै:

१००) हामी सबै मरिन्छ । (समावेशक) आफू त विराटनगर गइन्छ । (अप्रतिबद्ध)

ट) सङ्केतार्थक संयुक्त वाक्यमा एक वाक्यखण्ड कर्तृवाच्य र अर्को वाक्यखण्ड कर्म वा भाव वाच्यको भएमा र यी वाक्यखण्डले सङ्केतार्थक सामान्यीकृत तात्पर्य बुझाएमा दुबै वाक्यखण्डको क्रिया तृतीय पुरुष एकवचनमा हुन्छ र प्रायः कर्ता लोप हुन्छ, जस्तै:

१०१) तिमी आयौ भने रमाइलो हुन्छ । राम्ररी पढ्यौँ भने उत्तीर्ण भइन्छ ।

माथिको वाक्यहरूमा पुरुषिवशेष भन्दा सामान्यीकृत तात्पर्य मुख्य भएकाले दुबै वाक्यखण्डको क्रिया तृतीय पुरुष एकवचनमा आएका छन् र यिनमा कर्ता लोप भएका छन् ।

६.२ विशेषण र विशेष्यका बिचको सङ्गति

विशेष्य (नाम) जुन लिङ्ग, वचन र आदरको छ विशेषण पनि सोही लिङ्ग, वचन र आदरको रहनुलाई विशेषण विशेष्यका बिचको सङ्गति भनिन्छ, जस्तै:

१०२) कान्छो छोरो|कान्छी छोरी (लिङ्ग)

१०३) कान्छो छोरो|कान्छा छोराहरू (वचन)

१०४) कान्छो छोरो|कान्छा छोरा (आदर)

घ) असङ्ख्येय निर्जीव नामसँग विशेषण एक वचनमा मात्र हुन्छ, यस्ता नाममा पनि लिङ्गभेद हुँदैन, जस्तै:

१११) गुलियो चिया ('गुलिया चियाहरू' हुँदैन) काँचो भात ('काँचा भातहरू' हुँदैन)

११२) न्यानो माया ('न्याना मायाहरू' हुँदैन) ठुलो भ्रम ('ठुला भ्रमहरू' हुँदैन)

६.३ भेदक र भेद्यका बिचको सङ्गति

षष्ठी विभक्ति (को,का,की\रो,रा,री\नो,ना,नी) सम्बन्ध वाचक लागेका विशेषण पदहरूलाई भेदक (अन्यभन्दा भिन्न तुल्याएर भेद गर्ने) पद भनिन्छ । भेदकको पछि लगत्तै आउने भेद्य (भेदकद्वारा अन्यभन्दा भिन्न तुल्याएर भेद गर्ने) शब्द विशेष्यको कार्य गर्ने नाम हुन्छ । भेदकले पनि विशेषण पदले जस्तै काम गर्ने भएकाले भेदक – भेद्य बिचको सम्बन्ध विशेषण–विशेष्यको जस्तै हुन्छ । भेद्य जुन लिङ्ग, वचन र आदरको छ, भेदक सोही लिङ्ग, वचन र आदरको रहनुलाई भेदक र भेद्य बिचको सङ्गति भनिन्छ, जस्तै:

११३) मेरो छोरो\मेरी छोरी (लिङ्ग)

११४) रामको भान्जो\रामका भान्जाहरू (वचन)

११५) आफ्नो मान्छे\आफ्ना मान्छे (आदर)

नेपालीमा भेदक + भेद्य ढाँचामा प्रयुक्त हुने सङ्गतिसम्बन्धी प्रमुख नियमहरू यस प्रकार छन्:

क) भेद्य मानवीय नाम छ भने त्यसकै लिङ्ग र वचन अनुसार भेदकको लिङ्ग र वचन हुन्छ । बहु वचनमा लिङ्गभेद हुँदैन, जस्तै:

११६) रामको छोरो (पुलिङ्ग एक वचन भेदक + पुलिङ्ग एक वचन भेद्य)

११७) रामकी छोरी (स्त्रीलिङ्ग एक वचन भेदक + स्त्रीलिङ्ग एक वचन भेद्य)

११८) रामका छोराहरू\छोरीहरू (बहु वचन भेदक + बहु वचन भेद्य)

ख) भेद्य सङ्ख्येय सजीव मानवेतर नाम छ भने त्यसकै वचन अनुसार भेदकको वचन हुन्छ । मानवेतर नेपाली नामको लिङ्गभेद गरिँदैन वा कतैकतै ऐच्छिक रूपमा गरिन्छ, जस्तै:

११९) गाईको बाछो (एक वचन भेदक + एक वचन भेद्य)

१२०) गाईका बाछा\बाछाहरू (बहु वचन भेदक + बहु वचन भेद्य)

१२१) चराको बचेरो (एक वचन भेदक + एक वचन भेद्य)

१२२) चराका बचेरा\बचेराहरू (बहु वचन भेदक + बहु वचन भेद्य)

ग) भेद्य सङ्ख्येय निर्जीव नाम छ भने त्यसकै वचन अनुसार भेदकको पनि वचन हुन्छ, जस्तै:

१२३) रामको घर (एक वचन भेदक + एक वचन भेद्य)

१२४) रामका घर\घरहरू (बहु वचन भेदक + बहु वचन भेद्य)

१२५) मेरो पुस्तक (एक वचन भेदक + एक वचन भेद्य)

१२६) मेरा पुस्तकहरू (बहु वचन भेदक + बहु वचन भेद्य)

घ) भेद्य असङ्ख्येय नाम छ भने भेदक एक वचनमा मात्र हुन्छ, जस्तै:

१२७) आमाको माया ('आमाका मायाहरू' हुँदैन) ।

१२८) रामको हाँसो ('रामका हाँसाहरू' हुँदैन) ।

१२९) मौरीको मह ('मौरीका महहरू' हुँदैन)

६.४ नाम र सर्वनामका बिचको सङ्गति

वाक्यमा नाम र सर्वनामका बिचको सङ्गति प्रतिस्थापनात्मक सङ्गति हो । नेपाली भाषाको वाक्यीय संरचनामा नामको प्रतिस्थापन सर्वनामद्वारा गरिन्छ । सर्वनामले नामको पुनरावृत्तिलाई रोकेर वाक्यलाई सुन्दर, स्वाभाविक र सरल बनाउँछ । सर्वनाम उही वाक्यमा वा नाम प्रयोग भएको नजिकको वाक्यमा आउँछ । वाक्यमा नाम जुन लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा रहेको हुन्छ, सर्वनाम सोही अनुरूपको हुनु नाम र सर्वनामका बिचको सङ्गति हो । सर्वनाममा लिङ्गभेद हुँदैन, त्यसैले त्यसको अभिव्यक्ति सर्वनामले नगरी प्रतिस्थापन गरिएको नामका लागि आएको क्रियाले नै गर्छ, जस्तै:

१३०) लिङ्गः छोरो विदेश गयो । ऊ फर्केर आएन । (पुलिङ्ग)

छोरी विदेश गई । उनी फर्केर आइन । (स्त्रीलिङ्ग)

१३१) वचनः छोरो विदेश गयो । ऊ फर्केर आएन । (एक वचन)

छोराहरू विदेश गए । उनीहरू फर्केर आएनन् । (बहु वचन)

१३२) आदरः छिरिङ विदेश गयो । ऊ फर्केर आएन । (अनादर)

छिरिङ विदेश गए । उनी फर्केर आएनन् । (सामान्य आदर)

छिरिङ विदेश जानुभयो । उहाँ फर्केर आउनुभएन । (उच्च आदर)

६.५ नाम र कोटिकार बिचको सङ्गति

नेपालीमा सङ्ख्या वाचक शब्द र नाम शब्दको बिचमा विशेष प्रकारका शब्द आउँछन् । त्यस्ता शब्दहरूलाई कोटिकार (वर्गकार) भनिन्छ । नेपालीमा नाम र कोटिकारका बिचमा पनि सङ्गतिको व्यवस्था छ, यस प्रकारका शब्दहरूका बिचमा वचनका आधारमा सङ्गति हुन्छ, जस्तै:

१३३) एक कोसो केरा (एक वचन) दुई कोसा केरा (बहु वचन)

१३४) एक दानो स्याउ (एक वचन) पाँच दाना स्याउ (बहु वचन)

१३५) एक केल्लो सुन्तला (एक वचन) दुई केल्ला सुन्तला (बहु वचन)

१३६) एक घोगो मकै (एक वचन) दस घोगा मकै (बहु वचन)

माथिको उदाहरणमा नाम (केरा, स्याउ, सुन्तला, मकै) मा परिवर्तन गर्नासाथ कोटिकार (कोसो, दानो, केल्लो, घोगो) मा पनि परिवर्तन गर्नुपर्ने हुनाले नाम र कोटिकारका बिच सङ्गति भएको पाइन्छ ।

६.६ नाम र बासस्थान बिचको सङ्गति

नेपालीमा विभिन्न प्राणीहरूको बासस्थानका लागि भिन्न भिन्न शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता बासस्थान र प्राणीहरूको नामका बिच पनि आफ्नै प्रकारको सङ्गति रहेको छ, जस्तै:

१३७) मानिसको घर

गाईको गोठ

१३८) कुखुराको खोर

घोडाको तबेला

माथिको उदाहरणमा नाम (मानिस, गाई, कुखुरा, घोडा) मा परिवर्तन गर्नासाथ बासस्थान जनाउने शब्द (घर, गोठ, खोर, तबेला) मा पनि परिवर्तन गर्नुपर्ने हुनाले नाम र बासस्थानका बिच सङ्गति भएको पाइन्छ ।

६.७ नाम र समूह जनाउने शब्द बिचको सङ्गति

नेपालीमा विभिन्न वस्तु तथा प्राणीको समूह/समुदाय बुझाउनका लागि भिन्न भिन्न समूह वाचक शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता समूह बुझाउने शब्द र नामका बिच सङ्गति रहेको हुन्छ, जस्तै:

१३९) मानिसको भीड/हुल

सिपाहीको फौज/पल्टन

१४०) गाईको बथान

कमिलाको ताँती

१४१) केराको घरी

अन्नको रास

१४२) अङ्गुरको झुप्पा

फोहरको डङ्गुर

६.८ माउ र बच्चा बिचको सङ्गति

नेपालीमा विभिन्न पशुपङ्खीहरूको नाम र तिनीहरूको बच्चा जनाउने शब्द बिचमा सङ्गति हुन्छ, जस्तै:

१४३) गाईको बाछ्रो

भैंसीको पाडो

१४४) कुरुरको छाउरो

कुखुराको चल्ला

माथिको उदाहरणमा पशुपङ्खीहरूको नाम (गाई, भैंसी, कुरुर, र कुखुरा) मा परिवर्तन गर्नासाथ तिनीहरूको बच्चा जनाउने शब्द (बाछ्रो, पाडो, छाउरो, चल्ला) मा स्वतः परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ । १.६.९ प्राणी र आवाज बिचको सङ्गति

विभिन्न पशुपङ्खीहरूले निकाल्ने आवाज\ध्वनि फरक फरक हुने हुनाले तिनका लागि भिन्न भिन्न लेख्य प्रतीक प्रयोग गरिन्छ । नेपालीमा विभिन्न पशुपङ्खीहरूको नाम र तिनीहरूले निकाल्ने आवाज जनाउने शब्द बिचमा पनि सङ्गति हुनु अनिवार्य छ, जस्तै:

१४५) बाघ गर्जन्छ ।

कुरुर भुक्छ ।

१४६) परेवा घुर्छ ।

कुखुरा बास्छ ।

माथिको उदाहरणमा पशुपङ्खीहरूको नाम (बाघ, कुरुर, परेवा र कुखुरा) मा परिवर्तन गर्नासाथ आवाज जनाउने क्रिया (गर्जनु, भुक्नु, घुर्नु, बास्नु) मा परिवर्तन गर्नुपर्ने भएकाले प्राणी र आवाजका बिच सङ्गति देखिन्छ ।

६.१० प्राणी र दिसा बिचको सङ्गति

नेपालीमा विभिन्न पशुपङ्खीहरूको दिसा\विष्ठा जनाउने शब्द फरक फरक हुने भएकाले पशुपङ्खीहरूको नाम र दिसा\विष्ठा जनाउने शब्द बिचमा सङ्गति हुन्छ, जस्तै:

१४७) गाई\भैँसीको गोबर

भेडा\बाख्राको बड्काँलो\बड्कुँलो

१४८) परेवा\हाँसा\कुखुराको सुली

हात्ती\घोडाको लिदी\लादी

माथिको उदाहरणमा पशुपङ्खीहरूको नाम (गाई, भैँसी, भेडा, बाख्रा, कुखुरा, हात्ती आदि) मा परिवर्तन गर्नासाथ दिसा जनाउने शब्द (गोबर, बड्काँलो, सुली, लिदी) मा स्वतः परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६.११ क्रिया र अनुकरणात्मक शब्द बिचको सङ्गति

कुनै दृश्य, क्रिया, आवाज, प्रकाश, भावना, चाल, अवस्था आदिको अनुकरण गर्ने शब्दलाई अनुकरणात्मक शब्द भनिन्छ । अनुकरणात्मक शब्दका दृष्टिले नेपाली भाषा अत्यन्त समृद्ध रहेको छ । यस्ता शब्दहरूको प्रकृति अनुसार यसले फरक फरक क्रिया लिने गर्दछ । नेपालीमा क्रिया र अनुकरणात्मक शब्दका बिचमा पनि सङ्गति मिलाउनुपर्ने हुन्छ, जस्तै:

१४९) मुसुक्क हाँसु

थचक्क बस्तु

१५०) फटाफट हिँड्नु

सुटुक्क भाग्यु

१५१) झलमल्ल उज्यालो हुनु

झमझम\सिमसिम

पानी पर्नु

माथिको उदाहरणमा क्रिया (हाँसु, बस्तु, हिँड्नु, भाग्यु, उज्यालो हुनु, पानी पर्नु) र अनुकरणात्मक शब्द (मुसुक्क, थचक्क, फटाफट, सुटुक्क, झलमल्ल, झमझम) का बिच सङ्गति पाइन्छ ।

७-निष्कर्ष

शुद्ध, स्तरीय र मानक रूपको स्थापना प्रत्येक भाषाको आफ्नो नीजी पहिचान हो । विचार विनिमयका लागि हामी प्रायः सबैभन्दा ठुलो व्याकरणिक एकाइका रूपमा रहेको वाक्यको नै प्रयोग गरिरहेका हुन्छौं । वाक्य हुनका लागि पदहरू निश्चित अर्थ वहन गरी निश्चित

क्रममा आउनुका साथै यिनीहरूका बिच लिङ्ग, वचन, पुरुष तथा आदरको उचित सङ्गति (मेल) हुनुपर्छ । नेपालीमा सङ्गतिको प्रकार्य विशिष्ट प्रकारको छ र वाक्यमा यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यसले अङ्ग्रेजी भाषाका तुलनामा नेपालीमा बढी महत्त्व र ठाउँ ओगटेको देखिन्छ । नेपाली भाषामा पदसङ्गतिलाई ध्यान दिइएन भने वाक्य त्रुटिपूर्ण हुने मात्र नभएर उल्टो अर्थ लाग्ने, अनर्थ लाग्ने र अर्थ नलाग्ने पनि हुन सक्छ । नेपाली भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तार भइरहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा आफ्नो भाषा शुद्ध, स्तरीय, मानक र शिष्ट बनाउनका लागि पदसङ्गतिको विशेष हेक्का राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

८-अभ्यास

१. तलका पदावलीमा विशेषणलाई विशेष्य अनुसारको बनाएर सङ्गति मिलाउनुहोस्: (०.५ अङ्कका लागि)

पढेको मान्छेहरू, अग्लो केटाहरू, राम्री केटीहरू, पाँच वटा पुस्तकहरू, सानो भाइहरू, सानी चरी,

प्यारो भान्जी, ठुलो हात्तीहरू, काली बाछीहरू, बाठो मान्छेहरू ।

२. तलका पदावलीमा भेदकलाई भेद्य अनुसारको बनाएर सङ्गति मिलाउनुहोस्: (०.५ अङ्कका लागि)

हाम्रो आमा, तिम्रो दिदी, उसको बहिनी, आफ्नो मान्छेहरू, छिरिङको भाइहरू, विनिताकी भाइ, उनीहरूकी गाई, तिमीहरूको पुस्तकहरू, आफ्ना बहिनी, मेरी छोरा ।

३. क्रियालाई कर्ता अनुसारको बनाएर तलका वाक्यको सङ्गति मिलाउनुहोस्: (१ अङ्कका लागि)

क) म घर जान्छ । ख) तिमीहरू गीत गाउँछ ।

ग) बहिनी हाँस्यो । घ) उनीहरू त आएको छैन ।

ड) तपाईं घर जाओ । च) भाइहरू घरमै बस्छ ।

छ) केटीहरू असल छिन् । ज) बुबाले भनेको सगरमाथाको उचाइ बढ्नुभएको छ रे ।

झ) कोरोना महामारीले विश्वलाई नै त्रसित बनाउनुभएको छ ।

ञ) हामी सबै मिलेर कोरोना भगाउन पछ्यौं ।

४. निम्नलिखित वाक्यहरूको पदसङ्गति मिलाउनुहोस्:(१ अङ्कका लागि)

क) हाम्रो देश नेपाल निकै राम्रि छिन् ।

ख) म बिहानै उठेर पढ्न बस्छ ।

ग) विद्यार्थीहरू निकै मेहनत गरेर पढिरहेको छ ।

घ) गुरुआमा हामीलाई नेपाली पढाउँछिन् ।

ड) मेरो भाइहरू हिजोआज क्रिकेट खेल्छ ।

च) विनिताकी भाइ ज्यादै चकचके छन् ।

छ) पासाङको आमा अफिसमा काम गर्छिन् ।

ज) बुबाले भनेको नमान्दा मैले दुः ख पायो ।

झ) बहिनीहरू घुम्न पोखरा गएकी छन् ।

ञ) म त आजभोलि अल्छी भएको छ ।

५. तलको अनुच्छेदको वाक्यलाई सङ्गति मिलाएर पुनर्लेखन गर्नुहोस्: (२ अङ्कका लागि)

क) पासाङ र छिरिङ अमेरिका गयो । उनी अब उतै बस्छ । उनीहरूको बुढो बाबुआमा नेपालमै बस्छ । दुई वर्षपछि बाबुआमालाई उतै बोलाउँछु भन्छ ।

ख) छिरिङकी ठुलो बहिनी कक्षा आठमा पढ्छ । उनी कक्षामा सधैं प्रथम हुन्छ । उसलाई सबै शिक्षक शिक्षिकाले धेरै माया गर्छ । उसले पनि ठुलाको आदर गर्न जानेको छ ।

- ग) मेरो मामा विदेश गएर आयो । उहाँले त्यहाँ धेरै पैसा कमाउन सकेन । उसले आफ्नै देशमा बसेर कुनै काम गर्ने विचार गरेको छ । यस विचारलाई म सम्मान गर्छ ।
- घ) हामी घरकी गाई सेती छे । त्यसकी एउटी सानो बाछो पनि छ । गाई र बाछा दुबै मिलेर घाँस खान्छ । गाईले हामीलाई दुध पनि दिन्छिन् ।
- ङ) उहाँ आएर मलाई केही भन्यो । मैले राम्ररी बुझेन । म अलमल्ल पर्दै थियो । उहाँ मलाई नहेरी सरासर गयो ।
- च) मेरो प्यारो बहिनी कान्ता, तिम्रीलाई मेरो धेरै धेरै माया छन् । म यहाँ सन्चै छ । त्यहाँ तिम्री पनि सन्चै छेस् होला । तिम्री पढाइ कस्तो हुँदै छन् ?
- छ) मेरी भाइ असल छ । ऊ कक्षा आठमा पढ्छन् । उसले नियमित रूपमा गृहकार्य गर्छौं । गुरुहरूले उनीलाई मन पराउँछन् ।
- ज) तिम्री त जहिले पनि ठट्टा मात्र गर्छ । मलाई यस्तो मन पर्दैन । तिम्री किन बुझ्दैन । परीक्षा आउन लागिसक्यो, बरु पढाइको कुरा गरूँ न ।
- झ) नेपालका नदीनालाहरूमा प्रशस्त माछा छ । बिदाको दिन हामी माछा मार्न जान्थ्यो । बहिनीहरू पनि हामीसँगै जान्थिन् । माछा मार्न जाँदा धेरै रमाइलो हुन्थे ।
- ञ) नियमित रूपमा पत्रिकाहरू किनियो । पुस्तक पनि किनिए । विद्यार्थीहरूलाई पढाउँदा यसले धेरै फाइदा गर्नुभयो । मेरो दिदीको पनि पत्रिका पढ्ने बानी थिई ।

९-सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (दोस्रो संस्क. २०५५), काठमाडौँ, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

दाहाल, बल्लभमणि र अन्य (२०४६), *अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०२३), *राम्रो रचना: मीठो नेपाली* (चौधौँ संस्करण २०४७), काठमाडौँ, सहयोगी प्रेस ।

पाँडे 'असिम', गोपाल (२०००), *रचना केसर* (तेस्रो संस्करण २०१३), काठमाडौँ, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०६३), *नेपाली व्याकरण शारदा* (भाग १), दक्षिण सुनसरी (कोशी): शान्तादेवी पोखरेल ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौँ, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौँ, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सिग्दाल, सोमनाथ (१९७६), *मध्यचन्द्रिका* (तेइसौँ संस्करण २०५०), काठमाडौँ, साझा प्रकाशन ।

एकाइ ८

शब्द विचार

एकाइको संरचना

१. प्रस्तावना
२. उद्देश्य
३. प्राणीहरूको आवाज
४. शिशु शब्द अर्थ
५. विपरीतार्थक शब्द
६. प्राणीका बच्चा
७. पर्यायवाची शब्द
८. समूह वा मात्रा बोध गराउने शब्द
९. थोरै बुझाउने शब्द
१०. केही क्रिया विशेषण
११. भिन्नार्थक शब्द
१२. सन्धि
१३. विविध
१४. निष्कर्ष
१५. सन्दर्भसामग्री

१. प्रस्तावना

नेपाली भाषामा पनि अरू भाषाका झैं विविध परिवेशमा बोलिने वा प्रयोग हुने विविध शब्द छन्। परिवेशले चाहे जसरी तथा माग गरेअनुसार उपयुक्त प्राकृतिक शब्द प्रयोग हुनु वा गरिनु भाषाको विशेषता नै हो। भाषा सिकाइको क्रममा यो प्रसङ्ग अत्यावश्यक ।

उद्देश्य

भाषाको प्रकृति अनुसार विद्यार्थी तथा सिकारूहरूलाई स्थान, काल र पात्रताअनुसार उचित शब्दको ठ्याक्क प्रयोग गर्न सिकाउनु एवम् सिक्र अभिप्रेरित गर्नु यो पाठको उद्देश्य रहेको छ। यहाँ वटा क्षेत्रका केही नमुना शब्द सिकाउने प्रयास गरिएको छ।

२. प्राणीका आवाज

प्राणी	आवाज	प्राणी	आवाज
परेवा	घुर्छ	दुकुर	कुर्लन्छ
गाई	बाँ गर्छ	घोडा	हिनहिनाउँछ
फ्याउरो	फ्याउ-फ्याउ गर्छ	गधा	घिचीं-घिचीं
विरालो	म्याउँ गर्छ	साँढे	डुक्रन्छ
कुकुर	भुक्छ	हात्ती	कुँज्छ
मुसो	चीं ची गर्छ	भेडो	भ्या गर्छ
भँगेरा	चिरचिर गर्छ	झींगा	भनभन गर्छ
कोइली	कुह-कुह गर्छ		
मौरी-	हनहुनाउँछ		

३. शिशु शब्द अर्थ

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
आत्था	आगो	काइँकोरी	कपाल कोराइ
चाचा	खेलौना	चिची	मासु
जी गर्नु	ढोगु	झ्याइँ	बाजा
झी	घाउ	टिकी	टिका
ताती	पाइलो सराइ	दुदु	दुध
थिरी गर्नु	उभिनु	नाना	लुगा
नानी	केटाकेटी	नुनु	सुत्ने काम
निनी	सुत्ने काम	पाई गर्नु	कुट्नु, पिट्नु
पाकापाकी गर्नु	पकाउनु	पुँ गर्नु	पिउनु

पापा	गुलियो खाने कुरा	फुइ	आगो
बुङ्ग हुनु	लड्नु	बुबु	दुध
माम	भात, पानी	सुरी	बिरालो
म्याउँ	बिरालो		

५. विपरीतार्थक अर्थात् उल्टो बुझाउने शब्दहरू

यहाँ विभिन्न स्रोतबाट नेपाली भाषामा आई पचेका शब्द रहे तापनि भरिसके झर्रा वा ठेट शब्दहरूको प्रयोग बढी हुने गर्छ।

आचार	अनाचार	आदान	प्रदान
आशा	निराशा	उचित	अनुचित
उज्यालो	अँध्यारो	उहिले	अहिले
कटु	मधुर	गुण	बैगुण
ग्रहण	अर्पण	चिसो	तातो
जेठो	कान्छो	दान	भिक्षा
दायाँ	बाया	दिउँसो	राती
दुःख	सुख	धर्म	अधर्म
ध्वंस	निर्माण	नरक	स्वर्ग
निडर	डरपोक	निन्दा	प्रशंसा
नियम	बेनियम	निर्बल	बलवान्
पण्डित	मूर्ख	पाप	पुण्य
प्रलय	सृष्टि	प्राच्य	पाश्चात्य
भद्र	अभद्र	भोगी	योगी
मलिलो	रुखो	मिठो	तितो
यश	अपयश	योग	वियोग
राजा	प्रजा	रुखो	मलिलो
रोगी	निरोगी	वाद	विवाद
विधि	निषेध	विष	अमृत
शुभ	अशुभ	सत्	असत्
सार	निस्सार	सुलभ	दुर्लभ
सेतो	कालो	स्तुति	निन्दा

स्थिर	चञ्चल	स्वतन्त्र	परतन्त्र
हर्ष	विषाद	हित	अहित
हिउँद	बर्खा	ह्रस्व	दीर्घ
स्वाधीन	पराधीन		

६. प्राणीका बच्चा वा शैशव बुझाउने शब्द

कुकुर	छाउरो-छाउरी		गधा	गाँडु
कुखुरा	चल्ला		गैंड	केटा-केटी
खरायो	पाठो-पाठी		घोडा	बछेडो-बछेडी
ऊँट	उल्लू		गाई	बाच्छो-बाच्छी
चरा	बच्चो-बचेरो		बाख्रा	पाठो-पाठी
बाघ	डमरु		भालु	गठू, गद्दू
बिरालो	झ्याउरो		भेडा	बलेख्रो-छतौरो
भैंसी	पाडो-पाडी		सुँगुर	पाठो-पाठी, बुचो-बुची
हात्ती	छावा		हाँस	टिउरो

७. पर्यायवाची शब्द

पर्यायवाची शब्दहरू अर्थ खुलाउन वा बुझाउन ल्याइएका हुन्छन् तर सबै पर्यायवाची शब्दहरू वाक्य वा बोलीमा नसुहाउन सक्छ किनकि ती शब्दहरू अन्तर्भाषिक शब्द हुन्। त्यसकारण झर्ना वा ठेट शब्दको प्रयोगमा बढी झुकाउ रहेको राम्रो मानिन्छ।

अंश	भाग, खण्ड, टुक्रा, हिस्सा	अग्नि	आगो, पावक, अनल, वह्नि,
अबेला	अबेर, विलम्ब, बियाँलो, ढिलो, बेर	अमृत	पीयूष, सोम, सुधा, अमिय, मधु
अम्बर	आकाश, नभ, गगन, अन्तरिक्ष	इच्छा	आकांक्षा, अभिप्राय, आशय, कामना,

कमल	सरोज, पद्म, राजीव, पङ्कज, अम्बुज	कायर	डरछेरुवा, कातर, नामर्द,
कीर्ति	गौरव, मान, प्रतिष्ठा, यश	कोशिश	प्रयास, प्रयत्न, यत्न, चेष्टा
गाई	गौ, लक्ष्मी, धेनु, सुरभी	गोडा	पाद, खुट्टा, चरण
घमण्ड	गर्व, शेखी, अभिमान, तुजुक	घाम	सूर्य, प्रभाकर, रवि, भानु
चतुर	चलाख, बाठो, चंख, धूर्त, चम्बू	चन्दन	मलयज, श्रीखण्ड, पावन, पीतसार
जिउ	अङ्ग, शरीर, आङ, तन	जीवन	जिन्दगी, जिन्दगानी, जुनी
ज्यादा	असाध्यै, सारै, खुब	डर	भय, डर, आशङ्का, त्रास
ढिलो	अबेला, बेर, विलम्ब, बियाँलो, अबेला	दिन	दिवस, दिवा, दिउँसो
दुःखी	दरिद्र, दीन, कंगाल, निर्धन	देवता	देव, सुर, अमर,
दैत्य	राक्षस, असुर, निशाचर, दनुज, दानव	नारी	स्त्री, महिला, आइमाई, अबला
धुलो	रज, कण, पिठो,	नृप	राजा, नरेश, भूपति, भूप
नयाँ	नौलो, नव, नवीन, नूतन	पत्थर	शीला, ढुङ्गा, पाषाण, प्रस्तर
परमेश्वर	ईश्वर, ईश, विधात, जगदीश्वर	पात	पत्र, पर्ण, पाना,
पाप	अधर्म, विधर्म, पातक, अघ	पाप	विधर्म, पातक, अधर्म, अघ
पिता	बाबु, जनक, बुबा	पुत्री	छोरी, कन्या, आत्मजा
प्रसिद्ध	विख्यात, नामी, चिनिएको	प्रेम	प्रिती, स्नेह, माया, प्यार
बल	जोड, शक्ति, ताकत, पुरुषार्थ	बल	ताकत, शक्ति, पुरुषार्थ, जोड
बादल	मेघ, जलद, जलधर	बाहू	हात, हस्त, कर,
बिजुली	सौदामिनी, चपला, विद्युत, दामिनी	भवन	गृह, आवास, घर, आलय
भाग्य	दैव, नियति, भाग, विधि	मानिस	नर, मनुज, मान्छे, मानव
मूर्ख	अज्ञानी, मूढ, जड अपढ	रात्रि	रजनी, यामिनी, निशा, रात
रिस	क्रोध, रन्का, झोक, जड	रुख	तरु, ढुम, बोट, वृक्ष
विष	बिख, कालकूट, गरल, हलाहल	शून्य	निर्जन, एकनास, सुनसान, नीरव

सज्जन	साधु, भद्र, कुलीन, शिष्ट		सन्तान	वंश, कुल, खलक
हात	हस्त, कर, बाहु			

८. समूह वा मात्रा बोध गराउने शब्द

अङ्गुर	झुप्पो		अचार	पित्तो
अदुवा	पाना		अनार	दाना
आँखा	नानी, कोस, गेडी		आगा	राँको, खलो
आलु	टुक्रो		उन्यू	झाड
कमिला	गोलो, ताँती		कलम	डोब
काँक्रा	चिरो		केरा	घारी
केरा	काइयो, घरी		खेत	गरा
घाँस	त्यान्द्रो		घाँस	भारी
चौपाया	बथान		डोरी	पोयो
तोरी	गेडा			

९. थोरै बुझाउने वा अल्पार्थक शब्द

थोरै बुझाउने वा अल्पार्थक शब्द समूह वा मात्रा बोध बुझाउनेलाई नेपालीमा सङ्ख्यात्मक कोटिकार भित्र पनि राख्न सकिन्छ। नेपालीमा दुई सयवटा जति कोटिकार हुनुपर्छ भने अनुमान छ।

दाउरा	बिटा		दाउरा	छेसको
दुधको	तुर्को		नुनको	ढिको
धानको	बालो		धुलो	राश
पानी	दह, ताल		पानी	थोपो

पिँडालु	सेलो		पुस्तक	खात
फुल	कोपिलो		बाख्रा	बथान
भातको	सितो		भिक्षु	सङ्घ
भेडा	बगाल		मकै	थाँग्रो
मटर	कोसो		माटा	डङ्गुर
मानिस	भीड, हुल		मुला	चानो
मित्र	मण्डली		लसुन	केस्रो
रुखको	पोश्रो		बयर	गेडो
साग	त्यान्द्रो		साग	मुठा
सिपाही	फौज, पल्टन		सिसु	मुन्टो
सुन्तला	दानो, केस्रो		एक पोटी	लसुन
एक दानो	आँप		ओक कोसो	केरा
एक खिल्ली	चुरोट		तीन थान	गाई
तीन जना	मानिस		तीन वटा	कटर
पानीको	भँगालो, छिटो, तुर्को, घुट्को, झर, मुल्को		बोडीको	कोसो
बाँसको	झ्याङ, घनो, आँखलो, गिँड, कप्टेरो, सिन्को, फब्ल्याँटो, फ्याक, भाटो		सिमीको	कोसो
आलुको	दानो, गेडो, डल्लो, फब्ल्याँटो, चानो, कुड्को		केराउको	कोसो
मकैको	घोगो, गेडो, दानो, खोयो, खोसेल्टो, झुत्तो		भटमासको	कोसो
दही	लत्को		भातको	डल्लो
नुन	ढिक्को		भातको	सितो
सुनको	तार		भातको	चक्की
तरुलको	ठुन्को		भातको	चोइली
एक पासो	दुध		भातको	चप्परी
एक पाखो	छानो		भातको	भक्कानो
एक मुठो	साग		धुँवाको	मुस्लो

१०-केही क्रिया विशेषण

नेपाली भाषामा क्रिया विशेषणको विशेष भूमिको रहेको हुन्छ। यस्ता शब्दले दुरुस्त अर्थ बुझाउन प्रयास गर्छन्, अङ्ग्रेजीमा यसखाले शब्द ठ्याक्क नपाइने हुनाले अलिकित व्याख्या गरी अनुवादकहरूले बुझाउनु पर्ने हुन्छ। यहाँ केही नमुना मात्र दिइएको छ।

कटकटी	दुख्नु		कटक्क	काट्नु, दुख्नु
कलकली	पिउनु		कुटुक्क	टोक्नु
खलखली	हुनु		खुसुक्क	गुप्त तवरले कुरा भन्नु
ख्वार	आउनु		गम्म	पर्नु
गम्म	पर्नु		ग्वालाम्म	ढल्नु
घचाघच	हुनु		च्वास्स	घोच्नु
चुब्रुक चुब्रुक	खानु		झडङ्ग	रिसाउनु
झलक्क	देख्नु		झलमल	झिल्मिलाउनु
टन्न	अघाउनु		टिनिनिनी	हुनु
टिमटिम	बत्ती गर्नु		ठिङ्ग	उभिनु
तपतपी	चुहनु		तुरुक्क	तुर्किनु, चुहनु
दनदनी	बल्नु		दिक्क	पर्नु
धिपधिप	बल्नु		धुरुक्क	रुवाउनु
पटपटी	फुट्नु		पुक्लुक्क	हेर्नु
फटाफट	हिड्नु		फट्ट	फट्कनु
फनक्क	फन्किनु		फनफनी	घुम्नु
फरक्क	फर्कनु		फुतफुती	निस्कनु
भतभती	पोल्नु		भुरभुरी	उड्नु
मसक्क	मस्काउनु		लसक्क	लस्किनु
मुसलधार	बर्सिनु		सिमसिम	पानी पर्नु

हलक	बहनु		हलहली	छादनु
हसक	गहनाउनु		क्वाप्लाक	पार्नु
खललल	बगु		खलखली	हुनु
खलखली	हुनु		खसक	पर्नु
खुरुक	हिँडनु		ख्वाल्ल	पोखिनु
चुर्लुम्म	डुबु		च्यापच्यापी	हुनु
छक	पर्नु		जिरिङ्ङ	जिङ्गिनु
टिङ्गिलङ्ग	बज्नु		टुलुटुलु	हेर्नु
टुसुक	बस्तु		ट्वाल्ल	पर्नु
ठनक	भाँचिनु		ठसक	ठस्कनु
ठसक	ठस्किनु		तुर्लुङ्ङ	झुन्डिनु
थचक	बस्तु		थचक	पर्नु
थपक	बस्तु, राखु		दङ्ग	पर्नु
दनदन	बल्लु		दनदनी	बल्लु
धसक	धस्किनु		पक	पर्नु
पुकलुक	मर्नु		पुलुक	हेर्नु
फरक	फर्किनु		भुसुक	निदाउनु
मसक	मस्किनु		मसक	मस्किनु
मुर्छा	पर्नु		मुसुमुसु	हास्तु
रननन	रन्किनु		लसक	लस्किनु
लुशुक	भिज्नु		सललल	बगु
सामसुम	गर्नु, पर्नु		सिनित्त	निखार्नु, पार्नु
सिमसिम	पानी पर्नु		सुकिलो	बगु, हुनु
सुरुक	पन्धिनु		सुलुक	निल्लु
हिकहिक	गर्नु		तपतप	चुहुनु
ख्वाल्ल	बगु		सललल	बगु

११-भिन्नार्थक शब्द

उच्चारण उस्तैउस्तै लागे पनि लेख्दा हिज्जे केही फरक भई अर्थ पनि फरक हुन सक्छ। त्यसकारण सिकारुहरूले यस क्षेत्रमा बानी परेको राम्रो हुने छ।

अंश	भाग		अंस	काँध
अणु	सानोभन्दा सानो		अनल	आगो
अनु	पछि, पछाडि		अनिल	हावा
अपनाम	निन्दा		अपेक्षित	आकांक्षित
अपमान	अनादर		अभिनय	नाटक
अरणी	आगो पार्ने काठ		अभिहित	कथित
अर्नी	खाजा, चमेना		अलिक	कम्ती
अविनय	उद्धत		अलीक	मिथ्या
अविहित	निन्दित		अशित	खाएको
असि	तलवार		अशुद्धि	भुल, भूल
अस्सी	असी		अशुद्धी	बेहोशी
असित	कालो		आकर	खानि
आडर	आज्ञा		आकार	रूप
आदर	सम्मान		आदि	शुरु, इत्यादि
आभा	झलक		आधी	आधा
आवास	घर		उतृण	उत्कृण
उदाहरण	दृष्टान्त		उत्तीर्ण	सफल
उद्धारण	मुक्ति		उनी	ती
उपधि	रथचक्र		उपनाम	अर्को नाम
उपाधि	पदवी		उपमान	उपमा दिइने वस्तु

उपेक्षित	तिरस्कृत		ऊनी	ऊनबाट तयार भएको
कति	प्रश्नवाचक		कर्म	काम
कत्ती	सानो तरवार		कान्त	पति
कीर्ति	नाम		कुट	हिकार्ऊ, मैन
कूट	जटिल		कुल	वंश, गोष्ठी
कूल	किनारा		कृति	काम
कोट	लगाउने लुगा, किल्ला		कृत	छिन्न
कोत	खर-खजाना राख्ने ठाउँ		कृत्य	गरेको
कोश	ढिकुटी, भण्डार		क्रम	सिलसिला
कोस	दुइ माइलको नापो		क्लान्त	थकित
खाक	खरानी		खिप	खुट्ने काम गर
खाग	गैँडाको		खीप	घोडाका पैतालामा ठोकिने टाप
खुटी	खुट्ने काम गरी		खुन	कसुर
खुट्टी	खुट्टा		खुन	रगत, हत्या
गण	बथान		गर्भ	पेट
गन	गन्ती गर		गर्व	गौरव, अहङ्कार
गोटा	गन्ती, वटा, जमेको		गोदान	गाई दान
गोता	सास्ती		गोदाम	माल राख्ने
चाड	पर्व		चिन	थाहा पाऊ, जान
चार	दुई र दुईको योग		चिर	विलम्ब
चीन	देशको नाउँ		चीर	वस्त्र
जड	मूल		जनि	उत्पत्ति, जन्म
जर	वृद्धावस्था		जनी	निगाह, अनुग्रह, कन्या
झड	हुरिबतास		जात	जाति, किसिम
झर	खस		जुम्रो	शरीरको जुम्रा

टाप	घोडाको खुर		झुम्रो	लुगाको टुक्रा
डाम	छाप		ढक	जोख, तौलको नापो
ताना	व्यङ्ग्य		ढोका	द्वार
तुना	बाँध्ने		ताड	वृक्षविशेष
तीर्ण	उत्तीर्ण		ताप	गरम, आँच, पीर
तृण	घाँस		तार	फलामको डोरा
दन्त्य	दौतसम्बन्धी			
दाम	दर		दारा	स्त्री
दिन	समय		दियो	क्रियार्थक
दीन	दरिद्र		दियो	बत्ती
दुर्	निन्दा		दीप	बत्ती
दूर	टाढा		देखि	बाट
दैत्य	राक्षक		देखी	देखेर
दैविक	देवको		द्वार	ढोका
दैहिक	देहको		द्विप	टापू
धक	शरम, संकोच		नवनि	नम्रता
धोका	छल, कपट		नवनी	घिउ
नाउँ	ढुङ्गा		नाडी	नसा
नाउँ	बोलाउने नाम वा शब्द		नारी	स्त्री
नाऊ	एक जात, हजाम		निर्झर	झरना
निर्जर	देवता		निल	मुखबाट भित्र पठाऊ
निर	नगिच		निल	जिउमा लागेको डाम, शून्य
नीर	पानी, आशु		नेतृ	नेता
पतन	नाश		नेत्र	आँखा
पत्तन	शहर		पद्म	कमल

परदेश	अर्काको देश		पद्य	कविता
परनाम	अर्काको नाम		पर्याय	गडबड
परिणाम	फल		पर्याय	समानार्थक
परिमाण	नाप		पाणी	हात
पृष्ठ	सोधिएको		पानी	जल
पृष्ठ	पिठिउँ, पत्र		प्रणाम	ढोग, नमस्कार
प्रतीप	प्रतिकूल घटना		प्रदेश	प्रान्त
प्रदीप	बत्ती		प्रमेय	परिच्छेद
फिस	तुच्छ, फुस्सा		प्रमेह	रोगविशेष
फिस	शुल्क		फेरि	अनि
बन्धन	बाँधिनु		फेरी	जोगीले चक्कर मार्ने क्रिया
बद्ध	जोडिएको		बनचरो	जङ्गली चरो
बाजि	पल्ट		बन्चरो	हतियार
बाजी	दाउ		बात	कुरा
बानी	आदत		बाथ	वायुरोग
बाबु	बा, बुबा, बाउ, पिता		भाँडा	पात्र, बर्तन
बाबू	मान जनाउने शब्द		भाडा	महसुल
भिड	घुइँचो		मणि	रत्न
भिर	पहरो		मनि	मुनि, तल
मलिन	मल भएको		माप	नाप
मलीन	उदास		माफ	क्षमा
मुक	अबोला		रङ्क	कङ्गाल
मुख	खाने इन्द्रिय		रङ	वर्ण
राँडी	विधवा		रण	युद्ध
राडी	ओछ्याउने वस्तु, काम्लो		रन	बन

राजर्षि	राज-ऋषि		रेट	अलिअलि गरी काट
राजसी	राजाको योग्य		रेत	ज्यावल, पानीको धार
बिना	बाहेक		वीणा	बाजा

१२. सन्धि

भारतीय भाषामा खास गरी आर्य परिवारका भाषामा सन्धिको उपयोग पर्याप्त हुन्छन अनि सन्धिले शब्द निर्माणको कार्य गरेको हुन्छ। शब्दको विचारमा सन्धिहरूका प्रकार र परिभाषाभन्दा पनि भाषा सिकारुका लागि शब्दहरू महत्त्वपूर्ण कडी हुन सक्छ।

परिभाषा – दुई वर्णका मेलबाट हुने विकारलाई नै सन्धि भनिन्छ ।

उदाहरण-

हिम्+आलय = हिमालय

जगत्+नाथ = जगन्नाथ

भानु +उदय = भानुउदय

निः+कपट = निष्कपट

वर्णका आधारमा सन्धिका तीनवटा भेद छन् –

१. स्वर सन्धि
२. व्यञ्जन सन्धि
३. विसर्ग सन्धि

१. स्वर सन्धि

दुई स्वरका मेलबाट जुन विकारी रूप प्राप्त हुन्छ वा धातुको रूपमा परिवर्तन आउँछ, त्यसलाई स्वर सन्धि भनिन्छ । यसका पनि पाँचवटा भेदहरू छन् –

- क. दीर्घ स्वर सन्धि
- ख. गुण स्वर सन्धि
- ग. वृद्धि स्वर सन्धि

घ. यण स्वर सन्धि र

ङ. अयादि स्वर सन्धि

क. दीर्घ स्वर सन्धि

नियम – दुई सवर्ण मिलेर दीर्घ बन्दछन् – यदि अ, आ, इ, ई, उ, ऊ र ऋ का पछिल्लिर ह्रस्व वा दीर्घ स्वर आएमा दुवै मिलेर क्रमशः आ, ई, ऊ, र ऋ बन्दछन् ।
जस्तै

अ+आ- शिव+आलय= शिवालय

भोजन+आलय= भोजनालय

हिम+आलय= हिमालय

अ+ अ=आ अन्न+अभाव =अन्नाभाव

आ+अ =आ विद्या+अर्थी =विद्यार्थी

आ+आ =आ विद्या+आलय =विद्यालय

महा+आशय =महाशय

इ+ई =ई गिरि+इन्द्र =गिरीन्द्र

इ+ई =ई गिरि+ईश =गिरीश

ई+इ =ई मही+इन्द्र =महीन्द्र

ई+ई =ई पृथ्वी+ईश =पृथ्वीश

उ+उ =ऊ भानु+उदय = भानूदय

उ+ ऊ=ऊ लघु+ ऊर्मि=लघूर्मि

ऊ+ऊ =ऊ भू+ऊर्ध्व =भूर्ध्व

ऋ+ ऋ=ऋ पितृ+ ऋण=पितृण

ख. गुण सन्धि

यदि अयाया को पछि इ वा ई, उ वा ऊ र ऋ अनि ऋ आएमा दुवै मिलेर क्रमशः ए,ओ,र अर् बन्न पुग्छन् । जस्तै-

अ+इ =ए	नर+ इन्द्र=नरेन्द्र
अ+ ई=ए	देव+ ईश=देवेश
आ+ इ=ए	महा+ इन्द्र=महेन्द्र
आ+ई =ए	राका+ ईश=राकेश
अ+उ =ओ	नर+ उत्तम्=नरोत्तम
आ+उ =ओ	महा+उदर=महोदर
अ+ऊ =ओ	नव+ऊढा =नवोढा
आ+ऊ =ओ	गङ्गा+ ऊर्मि=गङ्गोर्मि
अ+ ऋ=अर्	देव+ऋषि =देवर्षि
आ+ ऋ=अर्	महा+ ऋषि=महर्षि

ग. वृद्धि सन्धि

अ वा य को पछाडि यदि ए वा ऐ वा औ को आगमन भएमा दुवैको मेलबाट क्रमशः ए र औ बन्छन्, यसैलाई वृद्धि सन्धि भनिन्छ । जस्तै-

अ+ ए=ऐ	एक+ एक=एकैक
आ+ ए=ऐ	तथा+एव =तथैव
अ+ऐ =ऐ	नर+ऐश्वर्य=नैश्वर्य
आ+ ऐ=ऐ	महा+ऐश्वर्य =महैश्वर्य
आ+ओ =औ	महा+ ओज=महौज
अ+ औ=औ	परम+औषधम् =परमौषधम्
आ+औ =औ	महा+औषध =महौषध

घ. यण सन्धि

ह्रस्व या दीर्घ 'इ', 'उ', 'ऋ' को अन्तर यदि कोई असवर्ण स्वर आउँछ तब 'इ' को 'य' 'ऊ' को 'व' तथा 'ऋ' को 'र' हुन्छ । यसैलाई नै यण सन्धि भनिन्छ ।

जस्तै

इ + आ=या	अति+ आनन्द=अत्यानन्द
इ+ए =ये	प्रति+ एक=प्रत्येक
इ+उ =यु	प्रति+ उत्तर=प्रत्युत्तर
उ+अ =व	अनु+ अय=अन्वय
उ+ आ=वा	स्वा+ आगत=स्वागत
ऋ+ आ=रा	रामातृ+ आदेश=मात्रादेश
ड) अयादि सन्धि	

ए, ऐ, ओ,र औ माझमा यदि कुनै असवर्ण स्वर आएमा ए को अय्, ऐ को आय, ओ को अव अनि औ को आव बन्छन् । यसैलाई अयादि सन्धि भनिन्छ । जस्तै

ए+ अ=अय	ने+अन =नयन
ऐ+आ =आय	नै+आक =नायक
ए+अ =अक्	गै+अक् =गायक
औ+ अ=अव	पो+अन =पवन
ओ+इ =अव	पो+इत्र =पवित्र
औ+ अ=आव	सो+अन =सावन
औ+उ =आव	भौ+ उक=भावुक

२. व्यञ्जन सन्धि

सन्धि बनिएका दुई वर्णमध्ये प्रथम वर्ण व्यञ्जन र द्वितीय वर्ण स्वर वा वञ्जन भएमा बनिएका सन्धि नै व्यञ्जन सन्धि भनेर चिनिन्छ । जस्तै-

दिक्+गज =दिग्गज

जगत्+ नाथ=जगन्नाथ

नियम- व्यञ्जन सन्धिका केही नियम तल दिइएको छ –

१. यदि क, च, ट, त, प का पछिल्लिर कुनै वर्गको तृतीय वा चतुर्थ वर्ण आएमा या, य, र, ल, व वा कुनै स्वर आएमा, कचटतप को स्थानमा आफ्नै वर्गको तेस्रो वर्ण बन्न पुग्दछन् । जस्तै
- दिक्+ गज=दिग्गज
सत्+ वाणी=सद्वाणी
षड्+ दर्शन=षड्दर्शन
दिक्+ भ्रम=दिग्भ्रम
जगत्+ आनन्द=जगदानन्द
- दिक्+अम्बर=दिग्म्बर
- तत्+रूप =तद्रूप
- उत्+योग=उद्योग
२. यदि म् को पश्चात् कुनै स्पर्श वर्णको आगम भएमा, म अनुस्वारमा परिणत हुन्छ, वा परवर्ती वर्णको पञ्चम व्यञ्जनमा हुन्छ । जस्तै-
- किम्+ चित्=किञ्चित् वा किञ्चित
अहम्+ कार=अहंकार
सम्+ गम=संगम
३. यदि म् को पछिल्लिर यरलव (अन्तस्थ) र शषसह (ऊष्म) वर्ण भएमा म् अनुस्वारमा परिणत हुनजान्छ । जस्तै-
- सम्+ षय=संशय
सम्+ सार=संसार
सम्+ वाद=संवाद
४. यदि वर्णको प्रथम वर्णको अनन्तर कुनै स्वर भएमा वा कुनै वर्णको तृतीय, चतुर्थ व्यञ्जन भएमा वा यरलव मध्ये कुनै वर्ण आएमा, वर्गको प्रथम वर्णको स्थानमा तृतीय वर्ण बनिन्छ । जस्तै
- वाक्+ दत्त=वाग्दत्त
सत्+ गति=सद्गति

५. यदि च अथवा ज को अनन्तर न को आगमन भएमा दुवैको स्थान ज् ले लिन्छ ।
जस्तै-
यज्+ न=यज्ञ
६. यदि ष को पछाडि त या थ आएमा त को ट , थ को ठ बन्न पुग्दछ । जस्तै
उत्कृष+ ता=उत्कृष्ट
वरिष+ थ=वरिष्ठ
७. यदि त पछि ल आएमा त् को स्थानमा ल् बन्न पुग्छ । जस्तै-
उत्+ लेख=उल्लेख
उत्+ हार=उद्धार
तत्+ लीन=तल्लीन
तत्+ हित्=तद्धित
८. यदि त् अथवा द् को अनन्तर श् भएमा त् वा द्, च मा परिणत हुन्छ अनि श को
स्थानमा ष बन्दछ । जस्तै-
उत्+ शिष्ट=उच्छिष्ट
९. यदि स्वरको अन्तन्तर छ भएमा द्व को पूर्व च जोडिन पुग्छ । जस्तै-
परिः+ छेद=परिच्छेद
अनुः+ छेद=अनुच्छेद
१०. यदि त् वा द् को अनन्तर ह् भएमा त् वा द् हुन पुग्छ अनि ह को परिवर्तन
घ मा हुन पुग्छ । जस्तै-
तत्+हित =तद्धित
उत्+ हरण=उद्धरण
११. यदि त् अथवा द् को अनन्तर च वा छ भएमा ज वा झ् ट वा अनि ड वा ढ
भएमा क्रमशः च,ज,ट अनि ड् बन्न पुग्छ । जस्तै –
उत्+डयन =उडुयन
उत्+ चारण=उच्चारण
सत्+ जन=सज्जन
यावत् +जीवन=यावज्जीवन

३. विसर्ग सन्धि

परिभाषा- विसर्गसितै स्वर अथवा व्यञ्जन मिलेर आउने विकारलाई नै विसर्ग सन्धि भनिन्छ ।

जस्तै-

मनः+रथ=मनोरथ

नियम – विसर्ग सन्धिका केही नियम निम्न प्रकारका छन्-

१. विसर्गपछि च्, वा छ्, ट् वा ढ्, त् वा थ् आएमा क्रमशः श,ष बन्न पुग्छन् । जस्तै-

निः+चय=निश्चय

निः+तार=निस्तार

निः+ठुर=निष्ठुर

२. यदि विसर्गको अनन्तर श,ष, स आएमा विसर्गको त्यसकै परवर्ती स्वरमा परिणत गरिन्छ । जस्तै-

दुः +शासन=दुःशासन

निः+संदेह=निस्संदेह

३. यदि विसर्गभन्दा पूर्व अ आएमा अनि तदन्तर वर्गको तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम वा य, र, ल, व, ह बाट कुनै व्यञ्जनको आगमन भए, त्यहाँ विसर्ग उ बन्दछ अनि उ आफ्नो पूर्ववर्ती अ को साथमा जोडिएर ओ मा रूपान्तरण हुन्छ । जस्तै

सरः+वर=सरोवर

पयः+धर=पयोधर

४. यदि विसर्गको अनन्तर र व्यञ्जन आएमा विसर्गको पूर्ववर्ती स्वर दीर्घ बन्दछ अनि विसर्गको लोप हुन्छ । जस्तै-

निः +रव=नीरव

निः+रोग=नीरोग

५. यदि विसर्गको पूर्व अकारका अतिरिक्त कुनै अर्को स्वर आएमा अनि त्यसको पश्चात् कुनै स्वर आएमा कुनै वर्ग वा तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम वर्ण रहेमा विसर्ग र मा रूपान्तरित हुन्छ । जस्तै-

दुः+गन्ध=दुर्गन्ध

दुः+जन=दुर्जन

६. यदि विसर्गभन्दा पहिला अनि पछि दुवै अनि अ आएमा, अनि विसर्ग तथा पूर्व अ जोडिएर ओ आएमा अनि परवर्ती अ अर्द्ध अ (s)मा रूपान्तरित हुन्छ । जस्तै-

सः+अहम्=सोडहम्

विकल्पमा अ को लोप हुन्छ ।

७. यदि विसर्गभन्दा पहिला इ वा उ आएमा क, ख, प, फ को पूर्व आगत विसर्गको ष मा रूपान्तरण हुन्छ । जस्तै-

निः+कपट=निष्कपट

निः+फल=निष्फल

८. यदि विसर्गभन्दा अघि अकार आएमा अनि विसर्गपछि क ख प र फ रहेका छन् भने विसर्गको रूप परिवर्तन हुँदैन । जस्तै-

रजः+कण=रजःकण

पयः+पान=पयःपान

कुनै शब्दमा विसर्गको स हुन्छ । जस्तै-

नमः+कार=नमस्कार

भाः+कार=भास्कर

१३. विविध

हरेक भाषामा आआफ्नै प्रकारका खास तथा सांस्कृतिक शब्दहरू प्रयोगमा रहेका हुन्छन्। नेपाली भाषामा विशेष परिस्थिति र परिवेशमा प्रयोग हुने शब्दहरू छन्। प्रयोक्ताले सही प्रयोगका लागि मनन तथा याद गर्नु पर्ने हुन्छ। यस्ता केही उदाहरण यहाँ दिइएको छ।

१४. निष्कर्ष

भाषा जानेर मात्र हुँदैन शुद्ध भाषा वा संरचना प्रयोग गर्न वक्ताको खुबी हुनुपर्छ। वक्ताको बोली कि त मानक कि त स्थानीय प्रभावले प्रभावित भएको हुन्छ। भाषामा झर्ना वा ठेट शब्द प्रयोग भएको हुन्छ तर आफ्नो भाषाको झर्ना वा ठेट शब्दको ज्ञान नहुँदा र स्थानीय भाषाको बढी प्रभाव हुँदा मातृभाषा विकृत हुने आशङ्का हुन्छ।

त्यसकारण आफ्नो भाषाको प्रकृतिअनुसार शुद्ध र उचित शब्दको प्रयोग गर्नु प्रत्येक वक्ताको एक प्रकारको कर्तव्य बन्न जान्छ।

१५. सन्दर्भसामग्री

नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठाल, विसं-२०६७
शिवराज शर्मा, पूर्वोत्तर माध्यमिक व्याकरण र रचना, जनपक्ष प्रकाशन, गान्तोक, आठौँ संस्करण
२०१६
विष्णु लुङ्गटेल, तत्सम शब्दको वर्णविन्यास. साझा प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०५३
कार्यक्रम विवरण, तृतीय भारत-नेपाल नेपाली लेखक सम्मलेन-२००३, वाराणसी-भारत,
शरच्चन्द्र वस्ती, हाम्रो भाषा, एकता प्रकाशन, काठमाडौँ, विसं २०६४
प्रकाशन सम्पादन शैली, विसं २०६३, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल सरकार. भक्तपुर, नेपाल
भीमनारायण रेग्मी(सम्पा), लेख्य नेपालीको एकरूपीकरण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौँ
सुधीर छेत्री(सम्पा.) नयाँ सरोकार, अङ्क १, सालुगढा, जलपाइगढी, फरवरी, २०२१

-----X-----